

ΠΑΝΔΩΡΑ.

15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ, 1874.

ΤΟΜΟΣ ΚΒ'.

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 514

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ.

Ολίγοι είναι τὴν σήμερον οἱ μὴ ἀναγνωρίζοντες ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπότητος ὑπὸ κείται εἰς τινὰ νόμον. Εἴτε θεωροῦντες τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς μόριον τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ τῆς φύσεως, ὅστις δι' ἀναγκαίων συνδυασμῶν παράγει πάντα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, τοῦ ἀτόμου, τῆς κοινωνίας, τῆς ἱστορίας, καὶ προβαίνει εἰς τὴν πραγματοποιήσιν ἀγνώστου τέλους, εἴτε ἐκλαμβάνοντες πάντα τὰ πεπερασμένα ὄντα ὡς δῆλωσιν μιᾶς ἀπείρου ὑποστάσεως πραγματοποιήσεως ἑαυτὴν καὶ ἀποκτώσης βαθμικῶν συνειδήσεων ἑαυτῆς διὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, εἴτε παραδεχόμενοι ἐπὶ τέλους τὴν πνευματικὴν φύσιν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, συνεργοῦντος διὰ τῆς ἰδίας τελειοποιήσεως εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν νόμων τῆς θείας προνοίας, πάντες ὅσοι σπουδαίως ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν εἰς τὰς ἱστορικὰς φάσεις τῆς ἀνθρωπότητος, οἱ τε ὕλισται καὶ οἱ πνευθεῖσται καὶ οἱ πνευματισταί, συμφωνοῦσιν ὅτι ὁ νόμος ὑπάρχει ἐν τῇ

ἱστορίᾳ οὐχ ἦττον ἢ ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ, καὶ τὸν νόμον τοῦτον θεωροῦσιν ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς ἱστορίας. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλὴ ἀφήγησις καὶ καταγραφή γεγονότων, οὔτε δρᾶμα παριστῶν ζωηρῶς τὰς περιπετείας καὶ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, οὔτε σύνολον ἀσυναρτήτων καὶ διασκορμμένων σκέψεων περὶ ἠθικῆς καὶ πολιτείας, ἀλλ' ἐπιστῆμη στηριζομένη ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπὶ γεγονότων, μορφουμένη διὰ τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως αὐτῶν, καὶ ἐξάγουσα ἐξ αὐτῶν γενικὰς ἀρχὰς διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς αὐτῆς μεθόδου, δι' ἧς αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι μορφώνουσι τὰς ἰδίας αὐτῶν θεωρίας. Καὶ οὐ μόνον περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἱστορικοῦ νόμου συμφωνοῦσιν ἐν γένει οἱ ἐπιστημονικῶς πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ κυριωτάτου ἐντάλματος αὐτοῦ, δηλαδὴ περὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἥτις οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ διηγετικῆς μετάβασιν ἀπὸ τινος ἀτελοῦς καταστάσεως εἰς ἄλλην τελειότεραν, καθ' ὅσον τὴν τελειοποιητικὴν ταύτην πρόοδον ἐναργῶς καθορῶσιν εἰς πάσας τὰς χώρας καὶ ἐποχὰς τῆς πορείας τῆς ὁρατῆς κτίσεως, ἥτις ἀπὸ νεφώδους καταστάσεως ἐν ᾗ διορῶνται κατὰ πρῶτον τὰ οὐράνια σώματα, διὰ τῆς βαθμιαίας τούτων συστάσεως καὶ διατυπώσεως, καὶ διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἐπὶ τέλους τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τριπλῆς τῶν

ουτών, τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ζωῆς, προβαίνει ἀείποτε ἀπὸ τοῦ ἀορίστου εἰς τὸ ὀρισμένον, ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἰς τὸ σύνθετον, ἀπὸ τοῦ ἥττον τελείου εἰς τὸ τελειότερον, ὥστε ἡ ἱστορικὴ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι εἰμὴ συνέχεια καὶ συμπλήρωσις τῆς καθολικῆς προόδου τοῦ κόσμου.

Ὅτε λοιπὸν μελετοῦμεν τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν ἔθνους τινός, οὐδὲν ἕτερον ζητοῦμεν ἢ πῶς καὶ μέχρι τίνος ὁ ἰδιαίτερος ἱστορικὸς βίος τοῦ ἔθνους τούτου συνέτεινεν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ καθολικοῦ προορισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Προκειμένου δὲ περὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος, ἥτοι περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πῶς σχετίζεται ἡ Ἑλλὰς πρὸς τὸν προηγηθέντα αὐτῆς ἀνατολικὸν κόσμον, τί ὑπῆρξεν αὐτῇ καθ' ἑαυτὴν, ποίαν ἐξήσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου, εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκεται πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, τί ἀπέγινε κατὰ τὸν μεσαιῶνα, κατὰ τί συμμετέσχε τῆς ἐν τῷ ΙΕ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως, πῶς συνεργεῖ ὁ ἑλληνισμὸς εἰς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν, πῶς καὶ διατί καὶ τοι ὑποδουλωθεῖσα διατηρήθη ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, πῶς ἀνέζησε, καὶ ποῖον ἔχει τὴν σήμερον προορισμόν. Τὸ θέμα εἶναι εὐρύτατον, καὶ μάλιστα δι' ὁλοκλήρου πονήματος ἡδύνατο νὰ ἐξαντληθῇ· εἶναι δὲ περισπούδαστον, διότι συνάπτεται μὲ ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διαφωτίζει αὐτὴν θαυμασίως. Ὡς ἐκ τούτου εἰς πᾶν σύστημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας πρωτίστην θέσιν κατέχει ὁ ἑλληνισμὸς, ἰδιαίτερος δὲ τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος ἐπραγματεύθησαν διάσημοι ἄνδρες ἐκ τῶν ἑτερογενῶν καὶ τινες ἐκ τῶν ἡμετέρων. Τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀριστα συνέγραψεν ὁ Κ. Κ. Παπαρρόγπουλος, οὗ τὸ πόνημα ἐκ τῶν μᾶλλον τιμώντων τὴν ἀναγεννωμένην ἑλληνικὴν διάνοιαν εἶναι μνημεῖον ἄξιον ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης.

Τὸ πρόσωπον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῷ δράματι τῆς ἱστορίας διέγραψε μετὰ συντόμου σαφηνείας ὁ ἀοίδιμος Ιουφροᾶς· ποίαν θέσιν κατέχει ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ κατὰ πρόνοιαν τάξει τοῦ κόσμου ἀπέδειξεν ὁ περικλεῆς Γλάδστων· τὴν ἐν Γαλλίᾳ ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐξέθηκε μετὰ σπανίας πολυμαθείας καὶ κομψότητος ὁ διάσημος φιλόλογος Ἑγγερος· τὴν θεῖαν ἀποστολὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐνέδειξε διὰ συντόμου διατριβῆς ἀγγλιστὶ μεταφρασθείσης καὶ ὁ σοφὸς Μητροπολίτης τῆς Χίου Γρηγόριος. Καὶ ἀναρίθμητοι μὲν εἶναι οἱ ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης πραγματευθέντες καὶ πραγματευόμενοι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, τῶν τεχνῶν, τῶν γραμμάτων, τοῦ θρησκευήματος, τῆς πολιτείας τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐξάγοντες ἐξ αὐτῆς μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιστημονικὰ συμ-

περάσματα· ἐκ δὲ τῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ἰδίως ἀσχολουμένων, πλὴν τοῦ Βίκου καὶ τοῦ Βοστυέτου, οὐδεὶς παρεγνώρισε τὴν σπουδαίότητα καὶ ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ὥστε τὰ μεγάλα συστήματα τοῦ Ἑρδέρου, τοῦ Σχελλίγγου καὶ τοῦ Ἑγέλου παρέχουσιν ἤδη τὰς βάσεις τῆς περὶ ἑλληνισμοῦ φιλοσοφικῆς θεωρίας. Λαβόντες δὲ καὶ ἡμεῖς ἀφορμὴν νὰ διαλάβωμεν πολλαχοῦ τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ἔργων, καὶ ἰδίως κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, περὶ τοῦ εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας προσφιλοῦς τούτου θέματος, καὶ ἐσχάτως λαλήσαντες περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐνταῦθα ἑλληνικῇ Σχολῇ, ἐνομίσσαμεν ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἀνωφελὲς εἰς ἐθέτομεν ὑπὸ τὴν ὄψιν τοῦ κοινοῦ συντομον περὶ αὐτοῦ διατριβὴν, οὐχὶ βεβαίως περιέχουσαν τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ἀλλ' ἐνδεικνύουσαν τὰς κυριώτερας αὐτοῦ διαιρέσεις, καὶ τὰ ἰδιαίτερα ζητήματα εἰς ἃ ἀναλύεται, τὴν ἀμυδρὰν ὑπογραφὴν, ἐνὶ λόγῳ, τῆς μεγάλης εἰκόνης ἣτις παριστᾷ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς φίλης πατρίδος.

Α'.

Καὶ πρῶτον, εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκεται ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς πρὸς τὸν ἀνατολικὸν κόσμον;

Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο διαφόρως πῶς ἀπαντῶσιν οἱ ἱστορικοὶ φιλόσοφοι. Οἱ μὲν θεωροῦσι τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀπλὴν παράτασιν τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἧς ἔλαβε πάντα τοῦ πολιτισμοῦ τὰ στοιχεῖα, τὸ θρησκευμα, τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὴν γλῶσσαν, τὰ γράμματα, καὶ εἰς ὅ,τι εὐγενὲς καὶ ὑψηλὸν ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι βλέπουσιν ἀντανάκλασιν τρόπον τινὰ τοῦ ἀνατολικοῦ φωτός. Τὴν γνώμην ταύτην παρήγαγεν ἰδίως ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου βαθεῖα μελέτη τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, καὶ αἱ ἐκ ταύτης πολῦτιμοι καὶ ἀπροσδόκητοι ἀνακαλύψεις, δι' ὧν ἀνενεώθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἡ ἀνατολικὴ ἱστορία, καὶ ἀνευρέθησαν αἱ πηγαὶ πολλῶν ἑλληνικῶν στοιχείων. Καὶ καθὼς ἄλλοτε ἐφρόνουν ὅτι πάντα ἦλθον ἐξ Ἑλλάδος καὶ ἐκ Ῥώμης, καὶ ὅτι τὰ πρὸ αὐτῶν ἦσαν σκότος καὶ βαρβαρότης, οὕτω σήμερον οὐκ ὀλίγοι εἶναι οἱ δοξάζοντες ὅτι πάντα σχεδὸν παρέλαβον οἱ Ἕλληνες ἐκ τῶν ἀρχαιότερων λαῶν τῆς ἀνατολῆς, καὶ ἰδίως θρησκευτικὰς τινὰς ιδέας καὶ παραδόσεις, ὧν ἀνευ ἀνεξήγητος εἶναι κατ' αὐτοὺς ἡ ὑψηλὴ ἠθικότης καὶ ἡ ἐντέλεια τινῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἔργων. Ἄλλοι δὲ τὴν ἐντέλειαν ταύτην ἔχοντες πρὸ πάντων ὑπ' ὄψιν, καὶ οὐδὲν ἀνώτερον αὐτῆς ἢ ἴσον πρὸς αὐτὴν οὔτε πρὸ τῶν Ἑλλήνων οὔτε μετ' αὐτοὺς ἀπαντῶντες ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὁμολογοῦσι τὸ αὐτοφυὲς καὶ πρωτότυπον τῆς ἑλληνικῆς διανοίας, ἐλαττοῦσιν ὡς ἐκ τούτου τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροὴν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὸν ἐλ-

ληνισμόν θεωροῦσιν οὐχὶ ὡς παράτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς στοιχεῖον ἀν-τίθετον πρὸς αὐτόν. Μέχρι τίνος ἀληθεύουσι, καὶ πῶς δύνανται αἱ ἐναντία αὐταὶ γινῶμαι νὰ συμβιβασθῶσιν, ἴσως θέλομεν δυνηθῆ νὰ ἴδωμεν ὅπως οὐδὲν σαφέστερον ἀφ' οὗ ἐξετάσωμεν τί εἶναι κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ ὁ ἀνατολικὸς κόσμος.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου περιλαμβάνει πολλοὺς αἰῶνας, πολλοὺς λαοὺς, καὶ ἐκτείνεται ἐπὶ χώραν μεγίστην, ὅλην τὴν Ἀσίαν καὶ μέρος τῆς Ἀφρικῆς. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ αἱ δυνάμεις καὶ τὰ προϋόντα τῆς φύσεως οὐχ ἦττον ἢ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἔχουσι τι κολοσσιαῖον καὶ καταπληκτικόν. Ἀπέραντοι ἐπικράτειαι, μεγάλα βασίλεια, ἀναρίθμητοι δυνασταῖται, παντοῖα θρησκευτά, κτίρια ὑπερμεγέθη συνταυτιζόμενα ἐνίοτε μετ' αὐτῆς τῆς φύσεως, συστήματα φιλοσοφικὰ εὐρύτατα, ποιήματα ἀτελεύτητα, πάντα κατὰ πρῶτον ἐκπλήττουσι καὶ διεγείρουσι θαυμασμόν, ἀπέναντι δὲ τοῦ μυστηριώδους τούτου μεγαλείου τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων φαίνονται τωόντι ἄθόρυμα τῆς νεότητος. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν κατὰ μέρος καὶ παρὰ τοῖς διαφορῶσι λαοῖς τῆς ἀνατολῆς τὸ θρησκεῦμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ποίησιν, τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, ἐὰν παραβάσωμεν τὰ στοιχεῖα ταῦτα πρὸς τὰ ἐν Ἑλλάδι, ἐὰν πρὸ πάντων ζητήσωμεν τίνα ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἐπέζησαν εἰς τοὺς λαοὺς παρ' οἷς ἀνεπτύχθησαν, καὶ μετεδόθησαν εἰς τοὺς νεωτέρους, καὶ διαμένουσιν ὡς στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, θέλομεν ἀναγκασθῆ νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πλὴν ἐνός καὶ μόνου περὶ οὗ θέλομεν λαλήσει κατωτέρω, πάντα τὰ ἄλλα ἐπενήργησαν μὲν ἐμμέσως εἰς τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν διὰ τῆς μᾶλλον ἢ ἦττον ἀποτελεσματικῆς αὐτῶν ἐπιρροῆς ἐπὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἣν δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς, δὲν διεσώθησαν δὲ ὡς ζῶντα ἐλατῆρια τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας καὶ τελειοποιήσεως ἐν τῇ καθολικῇ ἱστορίᾳ, καὶ ὡς ἐκ τούτου δικαιοῦμεθα νὰ ἐλαττώσωμεν τὴν συνήθως ἀποδιδδομένην αὐτοῖς ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐὰν αὕτη ἀναλογῇ πρὸς τὴν μᾶλλον ἢ ἦττον μεγάλην ἐπιρροὴν τῶν λαῶν εἰς τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐὰν ἱστορικώτεροι εἶναι ἐπομένως οἱ λαοὶ οἱ πλείονα ἐκ τῶν ἰδίων στοιχείων μεταδίδοντες εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

ὑπὸ τὴν ὄψιν ταύτην θεωροῦντες καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην σταθμίζοντες τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα τῶν Ἰνδῶν, τῶν Μήδων, τῶν Φοινίκων, τῶν Ἀσσυρίων, τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Καρχηδονίων, τί εὐρίσκομεν ἐν αὐτοῖς; Κατὰ μὲν τὸν κοινωνικὸν ὀργανισμόν, τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαιρέσιν εἰς κάστες, δεσμευούσας ἐν παραβάσει τῆς

ἐν τῷ δικαίῳ ἰσότητος τὴν ἀτομικὴν ἐνέργειαν καὶ πρωτοβουλίαν, ἐν αἷς οὔτε ἔχνος ἐλευθερίας, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, δεσποτισμόν καὶ τυραννίαν ἀπάνθρωπον. Ἐὰν δὲ συνδυάσωμεν τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν ὀργανισμόν πρὸς τὸ θρησκεῦμα, καταναοῦμεν εὐκόλως ποῖα βιομηχανία, ποῖα ἐπιστήμη, ποῖα τέχνη ἐμελλον νὰ προκύψωσιν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου. Τὸ θρησκεῦμα ἦτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως, τοῦ ἡλίου, τῶν ἀστέρων, τῶν ποταμῶν, τῶν ζώων, ἔτινα παραλόγως ἐθεοποιούντο καὶ δι' ἔτι παραλογωτέρας λατρείας ἐθεραπεύοντο, οὐδὲν οὔτε θεῖον οὔτε ἀνθρώπινον ἰδανικὸν προῖστατο πρὸς ἀνάτασιν τοῦ πνεύματος, ἐξευγένισιν τοῦ αἰσθήματος καὶ προοδευτικὴν τελειοποίησιν· ὅθεν ὁ γενικώτερος χαρακτήρ τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων εἶναι εἶδος τι πανθεϊσμοῦ μᾶλλον ἢ ἦττον προφανοῦς, καὶ καθ' ἡμᾶς πολὺ ἀπατῶνται οἱ φρονούντες ὅτι τὰ θρησκευτά ταῦτα περιέχουσι τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας τῆς ἀληθοῦς θρησκείας. Δυνατὸν μὲν νὰ ὑποφώσκωσιν ἐνιαχοῦ σπινθήρες ἀληθείας οἷονεὶ πεπλανημέναι ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου τῆς θείας ἀποκαλύψεως, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ πλήρης καὶ πάσης ἀληθείας ἀμιγῆς πλάνη· οὐδαμοῦ ὑπάρχει, καὶ οὐδέποτε διαρκεῖ, ἅμα δὲ ἐπιμελῶς ἀναλύσωμεν τὰ στοιχεῖα τῶν θρησκευμάτων τούτων, καὶ εἰς τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν ἐμβαθύνωμεν, καὶ πρὸ πάντων ἅμα παραβάσωμεν αὐτὰ πρὸς τὸν Μωσαϊσμόν καὶ τὸν Χριστιανισμόν, πειθόμεθα ὅτι τὸ μέτρον τῆς θρησκευτικῆς διανοίας τῶν λαῶν ἐκείνων ἦτο ἡ λατρεία τῆς φύσεως καὶ οὐδὲν περαιτέρω. Καὶ αὕτη ἡ διὰ τοῦ Βουδαϊσμοῦ ἀναμόρφωσις τοῦ Βραχμανισμοῦ, ἣν ἐθεώρησάν τινες ὡς συγγενῇ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, ἐὰν ἐξετασθῇ οὐχὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς, ἀπέχει τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅσω τὰ σκαιὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων διαφέρουσι τῶν θείων ἔργων. Ἡ δὲ ἐκ τοιούτων θρησκευμάτων προκύψασα ἱεροκρατία ἐπέθετον εἰς τὸν κοινωνικὸν καὶ πολιτικὸν δεσποτισμόν θεῖαν ἐπικύρωσιν. Ἡ βιομηχανία ἀναντιρρήτως ἀνεπτύχθη, διότι τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάγκη τοῦ βίου, ἔφθασε δὲ κατὰ τινὰ τῶν ἔργων αὐτῆς καὶ εἰς σχετικὴν τινὰ τελειότητα· διὰ τῆς ναυτιλίας διεκρίθησαν λαοὶ τινες, καὶ ἰδίως οἱ Φοίνικες οἱ περιπλεύσαντες πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην, καὶ πανταχοῦ διασπείροντες τὰς ἀποικίας τῶν· ἀλλὰ καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τινῶν ἀνατολικῶν προϊόντων, εἰ καὶ διακρινομένων ἐνίοτε διὰ τῆς λεπτότητος καὶ τῆς πολυτελείας, ἡ βιομηχανία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν διέμεινε καὶ παρὰ τισιν ἐξ αὐτῶν διαμένει εἰσέτι ἀτελής καὶ στάσιμος. Οὐδὲ προώδευσαν παρ' αὐτοῖς ἐπὶ πολὺ αἱ ἐπιστήμαι

καὶ αἱ τέχναι. Θεωρίας τινὰς ἐπιστημονικάς, γεωμετρικάς ἰδίως καὶ ἀστρονομικάς, εὐρίσκομεν ἐν τῇ μυστηριώδει σοφίᾳ τῶν πρώτων ἐκείνων λαῶν καὶ πρὸ πάντων τῶς Αἰγυπτίων, ἀλλ' αἱ ἐπιστῆμαι δὲν γεννῶνται βιώσιμοι εἰμὴ ἐκ τῆς φιλοσοφίας, καὶ δὲν ζῶσιν εἰμὴ εἰς τὸν αἶρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ δὲ φιλοσοφία τῆς Ἀνατολῆς, ὅσῳ καὶ ἂν θαυμάζεται ὑπὸ τινων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὡς ἡ ἐμβρυώδης κατάστασις τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, διότι οὔτε ἀποσπᾶται ἐντελῶς τῆς θρησκείας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ποιήσεως ἀφ' ἑτέρου, οὔτε παρήγαγεν ἐναργεῖς καὶ θετικὰς διδασκαλίας δυναμένας νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς θεμέλια περικιτέρων ἐπιστημονικῶν κατασκευῶν. Πάντα σχεδὸν τὰ φιλοσοφικά δόγματα ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ἀνατολικῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλ' ἀδιάκριτα καὶ συγκεχυμένα ἐνίοτε ἐν τινι συγκρητισμῷ, οὗ ὁ ἐκφανεστέρως χαρακτήρ εἶναι ἡ αὐτὴ ἐκείνη συνταύτισις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως, ἥτις διακρίνει τὸ θρησκευμα, καὶ ἣν ἐπιφέρει ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Οὐδὲ ἄλλον χαρακτήρα ἡδύναντο νὰ ἔχωσιν ἡ ποίησις καὶ ἡ καλλιτεχνία. Ἡ ποίησις ἔχει ἐνίοτε μεγάλας καλλονας, ὡς ἔχει σπινθῆρας ἀληθείας τὸ θρησκευμα· ἀλλ' ἐὰν παραβάλωμεν τὰ ἔργα αὐτῆς πρὸς τοὺς νόμους τοῦ καλοῦ τοὺς ὁποίους ὀρίζει ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη, καὶ πρὸς τὰ παραδείγματα τοῦ καλοῦ, ἅτινα παρήγαγε βραδύτερον ἢ προνομιούχος διάνοια τῶν ἡμετέρων προγόνων, εἰς μάτην θέλομεν ζητήσῃ εἰς αὐτὰ τὴν ὑπέροχον ἀλήθειαν τῆς ὑποστάσεως, τὴν καταλληλότητα τῆς μορφῆς, τὸ σύμμετρον, τὸ ἔρρυθμον, τὸ ἰδανικόν, τοὺς ὁρους ἐνὶ λόγῳ τῆς ἀληθῶς μεγάλης ποιήσεως. Καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι καὶ ἀφ' οὗ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐμελετήθησαν καὶ πολλὰ ἔσχαλασθησαν, δὲν ἴσχυσαν νὰ μεταβάλωσιν οὔτε τὴν καλαισθησίαν τῶν νεωτέρων, οὔτε τὴν θεωρίαν τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν τέχνην, καὶ οὐδὲ ὑπ' αὐτῶν τῶν θαυμαστῶν αὐτῶν προτείνονται ὡς ἀξιολίμητα παραδείγματα. Ἐτι δὲ κατώτερα ἀναφαίνονται τὰ προϊόντα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὰ τῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφίας. Μόνον καταπληκτικὰ διὰ τὸ μέγεθος εἶναι τὰ πρῶτα ὅλως σκαιὰ καὶ ἀκαλλῆ, καὶ ἐνίοτε τερατώδη εἶναι τὰ ἄλλα (α), καὶ περὶ τούτου εὐτυχῶς οὐδεὶς ἀμφισβᾷλλει.

Ἐξ ὧν εἶδομεν μέχρι τοῦδε, τί παρήγαγε λοιπὸν ὁ ἀνατολικὸς κόσμος, καὶ τί παρίδωκεν εἰς τὸν ἑλληνισμόν; Παρήγαγεν ὅ,τι ἡδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ ἄνθρωπος ἐν ἐκείνῃ τῇ χώρᾳ μὲ τὰ ἰδιαιτέρα προσόντα ἐκείνων τῶν φυλῶν, μὴ ζωογονούμενος ὑπὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ μὴ φωτιζόμενος ὑπὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος εἶναι ἡ μακρὰ καὶ ἐπίπονος προσπάθεια τῶν πρώτων φυλῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἵνα ἀποσπασθῶσι τῶν κόλπων

(α) Ὁρ. Φιλ. Μελ. σελ. 182 κλ. 218 κλ. καὶ 283.

τῆς φύσεως, εἶναι ἡ παρασκευὴ τῆς πρώτης ὕλης ἣν ἔμελλε νὰ διατυπώσῃ ἀλλαχοῦ ἄλλη φυλὴ, ἄλλος καλλιτέχνης. Ἡ πρώτη αὕτη ὕλη εἶναι πλουσία, πολύτιμος καὶ ἐνίοτε μεγαλοπρεπής· ἀλλ' ἔχουσί τι μεγαλοπρεπὲς καὶ τὰ ἀχανῆ ἐκεῖνα λατομεῖα, ἐν οἷς ἀναρίθμητοι βραχίονες ἐξορύττουσιν ὄγκους μαρμάρων ὑπερμεγέθεις παντοῖου χρώματος, παντοῖου σχήματος, καὶ διεγείρουσιν ἐπίσης τὸν θαυμασμόν οἱ ῥέοντες ποταμοὶ φλογωδῶν μετάλλων, ἅτινα προετοιμάζονται εἰς μέλλουσαν ἐργασίαν· ἀλλ' ὅσῳ καὶ ἂν ᾔῃαι ἡ ὕλη αὕτη σπουδαία καὶ χρήσιμος, δὲν ἐφελκύει τὸν διηνεκῆ θαυμασμόν, τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀγάπην τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς μελλούσης ἀναπτύξεως προϋπάρχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐξ ἧς καὶ τὰς ρίζας τῆς διαλέκτου, καὶ τὰ ψηφία, καὶ τοὺς μύθους, καὶ τινὰς βαναύσους τέχνας, καὶ τινὰς ἐπιστημονικάς ἀρχάς· παρέλαβεν ἂν ἀντιβρῆται ἡ Ἑλλάς· ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι συγκεχυμένα, ἀδιάκριτα ἀλλήλων, συνταυτιζόμενα ἐνίοτε ἐν ἐνὶ ὅλῳ, καὶ ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα ὅτι, «οὔτε τὸν τύπον τοῦ καλοῦ, οὔτε τὴν ἐπιστήμην, οὔτε τὴν τέχνην, οὔτε τὴν ἠθικὴν, οὔτε τὴν πολιτείαν ἔλαβον παρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου αἱ νεώτεραι κοινωνίαι, καὶ ἐὰν ἢ ἀποκαλύψῃς τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ δὲν κατήρχαστο φωτίζουσα κατὰ πρῶτον τὰ ὕψη ἐκεῖνα τῆς ἱστορίας καὶ δι' αὐτῶν πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὁλόκληρος ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, ὅσῳ μεγάλη καὶ ἂν φαίνεται, εἴθελεν εἶσθαι πρὸς ἡμᾶς ὡς μὴ ὑπάρχουσα» (α).

Τῶνόντι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἀποσπᾶται καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν παρίσταται εἰς ἔχων ἰδιαιτέραν καὶ μεγάλην καὶ διακεκριμένην ἀτομικότητα. Δὲν διακρίνεται δὲ οὔτε διὰ τὸ ἀχανὲς τῆς ἐπικρατείας, οὔτε διὰ τὴν πολιτικὴν σοφίαν, οὔτε διὰ τὰ ἔργα τοῦ πολέμου, οὔτε διὰ τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας, οὔτε διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μάθησιν, οὔτε διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν· κατὰ ταῦτα ὑπερτεροῦσιν οἱ ἄλλοι· ἀλλ' εἶναι ἀνώτερος πάντων διὰ τὴν ἐμπνεύσαν αὐτὸν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ποίησις καὶ ὅλη αὐτοῦ ἡ ἱστορία. Εἰς τὸν λαὸν τοῦτον, τὸν ἀρχαιότατον πάντων, ἐδόθη νὰ γίνῃ δοχεῖον θείας ἐμπνεύσεως, τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἐννοίας τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ τοῦ ποιήσαντος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι λαὸς ἐκλεκτός, ἱερατικός, περιούσιος. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ εἶναι πλήρης θείων κοινωνήσεων, θαυμάτων, ἐπαγγελιῶν καὶ προφητειῶν, εἶναι τρόπον τινὰ διηνεκὴς διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἀπομονοῦται τῶν ἄλλων λαῶν, εἶναι πολέμιος πρὸς αὐτοὺς, καὶ ἀφ' οὗ ἐπὶ τόσους αἰῶνας διασπάρη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη ἐπιμένει εἰς

(α) Ὁρ. Πανδ. 1 Φεβρουαρίου 1868.

τὴν ἀπομόνωσιν τοῦ. Ἐγείρει ἓνα μόνον νὰν, ἐν ᾧ καταθέτει τὸν ἀποκαλυφθέντα αὐτῷ θεῖον νόμον, καὶ ὁ νόμος οὗτος εἶναι ὁ καθ' ἑαυτὸν πάντων, διότι εἶναι ἄμεσος ἀποκάλυψις αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὡς ἐκ τούτου ἔχει ὁ λαὸς οὗτος συνείδησιν μεγάλης ἱστορικῆς ἀποστολῆς καὶ τὴν προσδοκίαν πγκοσμίου βασιλείας. Ἐὰν δὲ κατὰ τὴν παρούσαν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας ἐξετάσωμεν τί ἀπέγινεν ἡ θρησκευτικὴ αὕτη παράδοσις τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ, καὶ μέχρι τίνος ἐπληρώθησαν αἱ προφητεῖαι καὶ προσδοκίαι αὐτοῦ, εὐρίσκομεν ὅτι δὲν ἐματαιώθησαν, εὐρίσκομεν ὅτι ἡ ἄλυσις τῶν γεγονότων ποσῶς δὲν διεκόπη, ὅτι ὁ νόμος τοῦ Μωϋσέως ἐπληρώθη διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ὅτι ὁ Μωσαϊσμός ἀποτελεῖ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν τῆς ἐκλεκτοτέρας μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ μέγιστον τοῦτο γεγονός ὅπερ ἐφίσταται ὅλης τῆς ἱστορίας, δύναιται νὰ θεωρήσῃ ὡς ἀπλῶς ἀνθρώπινον ἢ ἀπιστίαν, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ. Τίτι τρόπῳ δὲ συνδέεται ὁ ἑλληνισμός μετὸν ἰουδαϊσμόν, μετὴν πρώτην ταύτην φάσιν τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς ἀνθρωπότητος;

Ὁ ἑλληνισμός, ἐν ᾧ πολλά παρέλαθεν ἐκ τῶν ἄλλων ἀνατολικῶν λαῶν, οὐδὲν παρέλαθεν ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Τοῦτο φαίνεται παράδοξον καὶ σχεδὸν ἀπίστευτον. Καὶ ὅμως ὅσῳ βαθύτερον εἰσδύει τις εἰς τὴν μελέτην τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς σχέσεων, τόσῳ μᾶλλον πείθεται ὅτι ὁ ἑλληνισμός, λαβὼν τὴν πρώτην ὕλην τῶν ἰδίων ἔργων ἐκ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς οὐδὲν ἔλαβε παρὰ τῶν Ἑβραίων, καὶ μάλιστα ἀντίθεσις παρτηρεῖται μεταξὺ τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑβραϊκοῦ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ δύο οὗτοι λαοὶ εἶναι, ὁ μὲν ἐν Ἀσίᾳ ὁ δὲ ἐν Εὐρώπῃ οἱ ἱστορικώτεροι, ἡ ἀντίθεσις αὕτη παρίσταται ὡς πρόβλημα ἐγείρον τὴν περιέργειαν καὶ προκαλοῦν τὰς προσπάθειάς τῶν ἱστορικῶν φιλοσόφων. Μὴ δυνάμενοι δὲ τινες ἐξ αὐτῶν νὰ νοήσωσι πῶς ἐν Ἑλλάδι ἡ τέχνη, ἡ ποίησις ἡ φιλοσοφία ἐφθασαν εἰς τόσον ὑψηλὸν βαθμὸν ἀληθείας καὶ καλλονῆς ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς Μωσαϊκῆς ἀποκαλύψεως, ἥτις οὐχ ἥττον περιέχει τὴν ὑψίστην ἀλήθειαν καὶ τελειότητα, συντησθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ ὑποθέσωσιν ὑποκεκρυμμένην καὶ ἔμμεσόν τινα συγγένειαν καὶ ἐπιρροήν, τὴν ὅποιαν ὅμως τὰ θετικὰ γεγονότα καὶ αἱ βέβαιαι ἱστορικαὶ παραδόσεις δὲν μαρτυροῦσιν. Ἐκ τῆς φαινομένης ταύτης ἀντιθέσεως προῆλθε καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οὐδὲν ἢ μικρὸν συντείνει εἰς ἡθικὴν μόρφωσιν τῶν νεωτέρων ἢ κλασικὴ παράδοσις βλάβουσα μᾶλλον ἢ ὠφελοῦσα, καὶ ὅτι μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος πρέπει νὰ ἐκπαιδεύηται ἡ νεότης διὰ τῶν Γραφῶν καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐὰν δὲ περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ζητήματος ἐπιτρέπηται καὶ εἰς ἡμᾶς νὰ ἐ-

πιφέρωμεν γνώμην, τολμῶμεν νὰ διασχυρισθῶμεν (καὶ ἡ συνέχεια τῆς παρούσης μελέτης θέλει ἴσως τὸ ἀποδείξει,) ὅτι ἡ φαινομένη αὕτη ἐναντιότης μεταξὺ τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως εἶναι μᾶλλον κατ' ἐπιφάνειαν ἢ κατ' οὐσίαν, ὅτι ἡ ἐνδόμυχος καὶ ἀνθρώπινος ὑπόστασις τῆς μιᾶς συνάδει μετὴν θεῖαν τῆς ἄλλης ὑπόστασιν, ὅτι ἀμφοτέρω ἐπρεπε κατὰ θεῖαν τινὰ βουλήν, τὴν ὅποιαν θέλομεν ἶδει βραδύτερον ἐν πλήρει ἐνεργείᾳ, ν' ἀναπτυχθῶσιν ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ἀλλ' ὅτι συναρμο-λογοῦνται ὡς δύο συνακραϊωτικά στοιχεῖα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, καὶ ὅτι ἡ ἀνεξάρτητος καὶ ὅλως ἀνθρώπινος παραγωγή τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ καταρνεστέραν ποιεῖ ἐπὶ τέλους τὴν μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ ὀριστικὴν αὐτοῦ ἁρμονίαν. Οὐδὲ εἶναι αὕτη ἡ μόνη περίπτωσις καθ' ἣν ἐκ τῶν φαινομένων διαφόρων καὶ ἐναντίων ἐξάγει ἡ θεία διαλεκτικὴ τῆς ἱστορίας ἀνωτέραν καὶ εὐρυτέραν ἐνότητα. Τῶντι δύο στοιχεῖα συνιστῶσι πανταχοῦ καὶ πάντοτε πᾶσαν νόησιν καὶ πᾶσαν ἐνέργειαν, ἐν τῷ ἀτόμῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ νόμος. Καὶ τὸν μὲν νόμον ἔθηκε διὰ παντός ὁ θεὸς ἐν τῇ πρώτῃ ἀποκαλύψει, τὴν δὲ ἐλευθερίαν πρώτη, δι' ἣν ἔλαθεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς στοιχείων, ἡ Ἑλλὰς ἀνέπτυξεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Β΄.

Τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην ἀποστολὴν τῆς Ἑλλάδος πάντες ὁμολογοῦσιν. Ὁ ἑλληνισμός καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὸ θρησκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ πρώτη ἐμφάνις τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας.

Τὴν ἐπιρροὴν τῆς χώρας μεγεθύνει τὴν σήμερον ὑπὲρ τὸ δέον ἰδιαιτέρᾳ σχολῇ φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας στηριζομένη ἐπὶ μόνων τῶν αἰσθητῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῶν συνδυασμῶν, καὶ ἕκαστον πολιτισμὸν θεωροῦσα ὡς τὸ σύνθετον ἐξαγόμενον τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας. Ἡ ἐπιρροὴ αὕτη ἐντὸς τῶν νομίμων αὐτῆς ὁρίων, καὶ μετὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου συνδυαζομένη, εἶναι ἀληθὴς καὶ ἀναντίρρητος. Ἡ ἐξωτερικὴ φύσις ἀμέσως καὶ πολλαχῶς ἐπιδρῶσα ἐπὶ τοῦ σώματος ἀντανανκλᾶται διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἐνεργεῖ ἐπ' αὐτῆς, καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς ἐπιχρωματίζει. Εἶναι δὲ καὶ αὕτη σχέσις διαφορᾶς ἐν ταύτῃ καὶ ἁρμονίας μεταξὺ πνεύματος καὶ ὕλης, μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς παραστάσεως, σπουδαῖα ζητήματα προτείνουσα εἰς τὰς συγγενεῖς ἐπιστήμας τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Οὐδαμοῦ δὲ ἴσως ἡ ἁρμονία αὕτη προκύπτει καταρνεστέρα ἢ ἐν Ἑλλάδι, ἐνθα ἡ χώρα

παρίσταται ὡς θέατρον καταλληλότερον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Ἀπείρους περιγραφὰς ἔχομεν τῆς Ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλ' οὐδεμία δύναται ν' ἀναπληρώσῃ τὴν ἀμεσοῦν ἀντίληψιν. Ὁ ζῶν ἐν Ἑλλάδι συναισθάνεται οὐ μόνον τὸ σῶμα δραστηριώτερον, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ δραστηριωτέραν καθορᾷ περὶ ἑαυτὸν τὴν κίνησιν καὶ ζωὴν τῆς φύσεως. Ἡ δὲ ζωὴ αὕτη οὐδὲν ἔχουσα ὑπερβολικὸν καὶ ἐκρυθμὸν, παριστᾷ τὴν αὐτὴν κρᾶσιν καὶ ἁρμονίαν ἣν ἔχουσι τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Τὸ εὐκράες τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀγαθὴν αὐτοῦ ἐπιρροὴν παρετήρησε πρὸ παντὸς ἄλλου ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. Ζ'. 5'), καὶ εἰς αὐτὸ ἀπέδωκε τὴν προνομιοῦχον φύσιν τοῦ Ἑλλήνου, ὃν ἐθεώρει, ἐὰν τύχῃ πολιτικῆς ἐνότητος, δυνάμενον νὰ ἄρξῃ πάντων. Τὰ δὲ βιομηχανικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ τῆς φύσεως προτερήματα τίς ὁ μὴ ἀναγνωρίζων; Ἡ Ἑλλὰς πανταχοῦ διακόπτεται ὑπὸ ὀρέων καὶ κοιλάδων, ἡ θάλασσα πανταχοῦ εἰσέρχεται καὶ συνενοῖ, ἀντὶ νὰ διαιρέσῃ, καὶ ἔτι μᾶλλον ζωογονεῖ τὴν γῆν ἀντανεκλῶσα τὸ μοναδικὸν μεδίωμα τοῦ Ἑλληνικοῦ οὐρανοῦ. Πανταχοῦ ἐμφαίνεται ἐνέργεια καὶ ποικιλία καὶ κίνησις ἀποδιώκουσαι τὴν ἀδράνειαν, τὴν μονοτονίαν, τὴν στασιμότητα καὶ προκαλοῦσαι παντοίαν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν. Πάμπορος εἶναι ἡ γῆ τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς ἀποταμιεύει θησαυροὺς ἀνεκτιμήτους· τὸ δὲ χρήσιμον αὐτῆς συνδυάζεται μετὰ τοῦ καλοῦ, ὡς εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας. Τὸ πρόσωπον τῆς χώρας περιορίζουσι γραμμὰι καθαρῶταται ἁρμονικῶς συναπτόμεναι, καὶ εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῶν ὀρέων καὶ τῶν νήσων ὁ οὐρανὸς ἐπιχέει φωτεινότερα χρώματα παραλλάσσοντα κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἡμέρας διὰ γλυκυτάτων ἀποχρᾶσεων, διὰ νυκτὸς δὲ ἀκτινοβολεῖ κατὰστερος καὶ αἰσθεῖ εὐνοικῶς προσεγγίζων εἰς τὰ ὄμματα τῶν θνητῶν, ἀνυψοῖ πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν καὶ τὴν καρδίαν.

Ἐὰν δὲ ἐπρόκειτο νὰ χαρακτηρίσωμεν δι' ὀλίγων τὴν φυλὴν ἥτις πρώτη ἐγκατέστη ἐν τῇ προνομιοῦχῃ ταύτῃ χώρᾳ, ἠθέλομεν ἐνδείξει ὡς μὲν πρὸς τὰ σωματικὰ αὐτῆς γνωρίσματα τοὺς ἀνδριάντας, ὧν ὁ ἰδανικὸς τύπος ἦτο ὁ κανὼν τοῦ Πολυκλείτου, ὡς δὲ πρὸς τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικά, ἠθέλομεν ἀναγάγει αὐτὰ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κατανοεῖν καὶ εἰκάζειν τὴν ἁρμονίαν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ἥτις συνεπιφέρει καὶ τὴν πράξιν τοῦ ἀγαθοῦ. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἀκριβὴς καὶ ζωηρὰ ἀντίληψις, ὀρθὴ κρίσις, λόγος αὐστηρὸς, φαντασία χρωματίζουσα τὸ ἰδανικὸν τοῦ λόγου καὶ εὐπρεπῶς ἐκφράζουσα αὐτὸ διὰ τῆς τέχνης, καὶ θέλησις σταθερὰ καὶ ἀνεξάρτητος. Τὰ προτερήματα ταῦτα δὲν ὑπῆρχον ἐν πᾶσι τοῖς Ἑλλήσιν ἐξ ἴσου, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ἐν τοῖς ἐκλεκτοῖς

αὐτῶν κατ' ἀνώτατον βαθμὸν, ἄλλως δὲν θὰ εἴχομεν τὸν Ὀμηρον, τὸν Πλάτωνα, τὸν Φειδίαν, τὸν Σωκράτη, τὸν Φωκίωνα, τὸν Ἀριστείδην. Μακρὰν δὲ ἀφ' ἡμῶν ἡ ἰδέα ὅτι αἱ ἀρεταὶ αὗται ἦσαν ἀμιγεῖς ἐλαττωμάτων, καὶ ἐὰν ταῦτα, ὅτε δὲν εἶναι ἐλλείψεις, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταχρήσεις φυσικῶν ἀρετῶν, εὐκόλον νὰ ἴδῃ τις πῶς ἡ δξύτης τοῦ νοῦς λ. χ. μεταβάλλεται εἰς σοφιστείαν κατὰ τὴν νόησιν, καὶ ῥηδιουργίαν κατὰ τὴν πράξιν, καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως μεταπίπτει εἰς ἀγέρωχον ἐγωϊσμόν καὶ εἰς πνεῦμα στασιαστικὸν καὶ ἐπίβουλόν. Καὶ αἱ μὲν ἀρεταὶ παρήγαγον πᾶν τὸ ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὰ δὲ ἐλαττώματα, κρίμασιν οἷς οἶδε Κύριος, ἐπέφερον ἐπὶ τέλους τὴν διαφθορὰν αὐτοῦ καὶ τὴν πτώσιν. Οὐδὲ λαλοῦντες περὶ Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀγνοοῦμεν τὰς ποικιλίας τῶν κατὰ τόπους Ἑλληνικῶν κοινωνιῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν, τὴν τέχνην, τὴν διάλεκτον, τὴν πολιτείαν, ὅσας ἐπιμελῶς ἐρευνᾷ καὶ ἀκριβῶς διακρίνει καὶ ἐπὶ μᾶλλον διαφωτίζει ἡ πολυμαθία τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολόγων, ἀλλὰ φρονοῦμεν ὅτι καὶ αἱ ποικιλίαι αὗται εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπαγόμεναι, συνιστῶσι μετ' αὐτῆς τὴν ὅλικήν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἁρμονίαν.

Συνδυασμὸς τῆς χώρας καὶ τῆς φυλῆς ἦτο τὸ θεήσκευμα. Ἡ μακρὰ οἰκειότης ἣν ἔχομεν πρὸς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν καθιστᾷ ἡμᾶς ἀναισθήτους πρὸς τὸ μοναδικὸν κάλλος τοῦ Ἑλληνικοῦ τούτου δημιουργήματος. Ὅπως τὸ νοήσωμεν ἐντελῶς, ἀνάγκη ν' ἀνατρέξωμεν διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν αἱ Ἑλληνικαὶ θεότητες ἀνεφάνησαν κατὰ πρῶτον πλήρεις ζωῆς καὶ χάριτος καὶ εὐρυθμίας. Ἡ δξυδέρκεια τῆς νέας κριτικῆς δὲν ἐξήντηλπεν εἰσέτι τὰς σοφὰς προσπάθειας αὐτῆς πρὸς διαφώτισιν τῆς ὑποκεκρυμμένης ὑπὸ τοῦς μύθους ἐννοίας. Λαβοῦσα ὡς βοηθὸν τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν, ἀναζητεῖ διὰ τῆς ἐτυμολογίας τὴν πηγὴν καὶ σημασίαν τῶν διαφόρων θεοτήτων, καὶ ποῦ μὲν ἀνακαλύπτει κοσμογονικάς, ποῦ δὲ φυσικάς καὶ ἠθικοπολιτικάς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀνατομικὴν ταύτην ἀνάλυσιν διαμένει καὶ ἔτι μᾶλλον διαλάμπει τὸ εὐφυὲς τῆς ἐπινοίας, τὸ σοφὸν τῆς διαπλάσεως, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἐξωτερικῆς καλλονῆς. Τοσαύτην δὲ ἐξήσκησεν ἡ ἀρχαία μυθολογία ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν νεωτέρων ἐπιρροὴν, καὶ τοσοῦτον ζωηρὰν ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν, ὥστε ἐχρειάσθη ριζικὴ κατὰ τῶν κλασικῶν ἐπανάστασις καὶ ἡ ἀπὸ θεμελίων ἀνακαίνισις τῆς ἐπιστήμης τοῦ καλοῦ, ἵνα κλονισθῇ τὸ κράτος αὐτῆς, καὶ οὐχ ἥττον δὲν ἐθραύσαμεν εἰσέτι ὅλοτελῶς τὴν χρυσὴν ἀλυσιν τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, τὰ σκῆπτρα τοῦ Διὸς, τὰ βέλη τοῦ Ἑρωτος, τὴν λύραν τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα. Ἄπορον δὲ εἶναι, ὅτι καὶ ἂν λέγουσιν, ἐὰν

ποτε θέλει ἐκλείψει πᾶσα χρῆσις τῆς μυθολογίας κατὰ τὴν ποίησιν καὶ τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, διότι, ἂν καὶ ὡς θρησκευτικὴ ἀλήθεια κατεστράφη διὰ παντός, καὶ διεσκεδάσθη ὡς σκιά πρὸς τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς ἀνθρώπινον ὁμῶς ἐπινόημα, ὡς εἰκό- νισις καὶ προσωποποιήσις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, τῶν παθῶν τῆς καρδίας καὶ ὑψηλῶν τινῶν ἀληθειῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης, οὐδέποτε θέλει παύ- σαι ἐλκύουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ θέλγουσα τὰ ἐκλε- κτότερα πνεύματα, καθ' ὅσον πρὸς τοῖς ἄλλοις συν- ταυτίζεται μετὰ τὰ πλείστα προϊόντα τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας, ἥς τὸ κράτος, ὡς θέλομεν ἶδει μετ' ὀλίγον, εἶναι καθολικὸν καὶ ἀθάνατον. Ἀλλ' ἐν το- σούτῳ εἰς τί ἀνάγεται τὸ πρῶτον τοῦτο προϊόν τῆς Ἑλληνικῆς μεγαλονοίας, καὶ ποῖα τις εἶναι ἡ ἀληθὴς σημασία τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκευματος.

Ἐστερημένος τοῦ φωτός τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὁ ἄνθρωπος ἐλάτρευσε τὰ περὶ ἑαυτὸν καὶ πρὸ πάν- των ἑαυτόν. Δὲν ἀμνησθητοῦμεν τὰς διαφόρους πηγὰς καὶ σημασίας τῶν Ἑλληνικῶν θεοτήτων, οὐδὲ ἀρνού- μεθα ὅτι ὑπεράνω τῶν θεῶν, διείδόντινες τῶν σοφῶν τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται ἐπί- σης ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀρχαία λατρεία παρὰ τὸν κτί- στην εἶχεν ἀντικείμενον τὴν κτίσιν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῆς ἐθεοποίησε τὸν ἄνθρωπον, καὶ πρὸς τοῦτο ἀ- νεβίβασεν αὐτὸν εἰς πᾶσιν τὴν ἐφικτὴν εἰς αὐτὸν ἐν- τέλειαν, ὃ ἐστὶν ἰδανίκευσε τὸν ἄνθρωπον, χωρὶς ὁμῶς νὰ τὸν ἀπογυμνώσῃ τῶν παθῶν καὶ ἀδυνα- μιῶν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως, ἅτινα περιέβαλε καὶ ταῦτα μετὰ ἰδανικὴν τινα καθαρότητα. Ἰστέ τοῦ ἀν-θρώπινον ἰδανικὸν παρίσταται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ θρησκευματος ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστο-ρίας· τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον προϊόν τῆς συνεργείας τῆς φυλῆς καὶ τῆς χώρας, καὶ τοῦτο ἃς σημειώ-σωμεν ὡς τὸ πρῶτον ἐξαγόμενον τῆς προκειμένης μελέτης.

Ἐρχονται ἀκολούθως ἀπαιτοῦσαι τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία.

Ἐὰν ἡ ἐλευθέρια ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου ἀποκαλύπτε-ται κατὰ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ θρησκευματος, οὐχ ἥττον σαφῶς τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν μαρτυροῦσιν ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία. Αἱ δεσμεύουσαι αὐτὴν σιδηραὶ καὶ ἀδυσώπηται κατατάξεις, καὶ ὁ τερατώ-δης δεσποτισμὸς τῶν ἀνατολικῶν κρατῶν δὲν ἠδύ-ναντο νὰ εὐδοκιμήσωσιν ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἐνθα πάντα πνέουσι ζωὴν καὶ ἐλευθερίαν, οὐδὲ ἠδύ-νατο νὰ τὰ ἀνεχθῇ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλλήνου. Ἐὰν δὲ ἡ ἐλευθερία συνεδνάζετο τότε μετὰ τῆς ὑπὸ μόνου τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιβαλλομένης ἀδελφότητος, ἥτις μόνη συναρμολογεῖ ἰσχυρῶς τὴν ἐλευθερίαν μετὰ τῆς τάξεως, καὶ ταύτην ἀσφαλίξει καὶ παγιάσει, θέλομεν ἔχει ἐν Ἑλλάδι τὰ πρῶτα παραδείγ-

ματα τελείας κοινωνίας καὶ ἐλλόγου πολιτείας. Ἀλλ' ἡ ἐλευθερία ἀντιφάσκουσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ τοὺς ὁ-ρους τῆς ἰδίας ὑπάρξεως παραγνῶρίζουσζ, ἐνόμισεν ὅτι ἠδύνατο νὰ στριχθῇ ἀσφαλέστερον ἐπὶ τοῦ κρη- πιδώματος τῆς δουλείας. Καὶ τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶ-τον αἷτιον τῆς ὀλιγοβιότητος καὶ τῆς μετέπειτα δια- φθορᾶς τῶν Ἑλληνικῶν πολιτευμάτων. Ἡ ἀξιοπρέ- πεια τοῦ ἀτόμου, ἡ πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν πατρί-δα ἀφοσίωσις, αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις, ἡ ὕλικὴ εὐ- ημερία, ἡ πολεμικὴ ἀνδρία, ἡ σοφία περὶ τὴν ἐπι- στήμην καὶ τὴν τέχνην, ἡ εὐγλωττία, ἡ ἰδιωτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀρετὴ, πάντα ταῦτα διέλαμψαν ἐν Ἑλλάδι μᾶλλον ἢ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἦ-σαν τὰ προτερήματα τῶν ἐλευθέρων καὶ οὐχὶ τῶν δούλων, καὶ τὰ ἐμψυχα ταῦτα κτήματα, κατ' Ἀ- ριστοτέλην, ἐθεωροῦντο ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα εἰς τὴν ὑπαρξιν καὶ εὐημερίαν τῆς προνομιοῦχου καὶ ἀ- συγκρίτως μικροτέρως μερίδος τῶν ἐλευθέρων. Ὅσα- κισ λαλοῦμεν περὶ ἀρχαίας ἐλευθερίας καὶ ἀρχαίων πολιτευμάτων, δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ οὐ- σιῶδες γεγονός, ὅτι βάσις πάντων τούτων ἦτο ἡ δου- λεία, καὶ ὁ λεγόμενος λαὸς ἦτο, ὡς περὶ Ῥωμαίων ἔ- λεγεν ὁ Βίκος, *λαὸς κυρίων* (un popolo di signori). Τοῦτο πολλὰ ἐξηγεῖ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νόμων καὶ τῶν θεσμῶν τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἅτινα εἶναι ἄλλως ἀνεξήγητα, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δὲν ἐ- φαρμόζονται εἰς τὰς νέας κοινωνίας. Ἡ ἰσότης, ἡ ἰσονομία, ἡ βουλή, ὁ δῆμος, οἱ ἄρχοντες, οἱ δικασταί, οἱ στρατηγοί, αἱ ἀγορεύσεις, τὰ νομοθετήματα, πάντα ταῦτα ἦσαν τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν ἐλευθέρων, καὶ πάντα ταῦτα καθορῶμεν ἐν τινὶ ἰδανικῇ τελειότητι ὡς ἀπαυγάσματα τῆς ἀρχαίας δόξης· ἀλλ' ὀπισθεν αὐτῶν ἵσταται σκοτεινὴ καὶ ἀνίλεως ἡ σκιά τῆς δουλείας. Ἐκ δὲ τῆς ποικιλίας τῶν Ἑλληνικῶν φυλῶν καὶ τῆς ἄκρας διαιρέσεως τῆς χώρας, προέκυψε καὶ εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο καὶ μέγι- στον κακὸν προσετέθη καὶ ἕτερον, ἡ σμικρότης τῶν κρατῶν καὶ ἡ διηνεκὴς σχεδὸν ἀλληλομαχία. Ἡ ἐ- σωτερικὴ δουλεία καὶ ὁ ἐξωτερικὸς πόλεμος ὑπῆρ- ξαν αἱ δύο μάστιγες τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ἄτομον ἀνεπτύχθη ὅσον οὐδέποτε, ὅσον οὐδαμοῦ, ἀνεπτύχθη ἁρμονικῶς καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ στοιχεῖα, καὶ τὴν θαυμαστὴν κράσιν καὶ ἁρμονίαν τῶν τε σω- ματικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρετῶν, οἷον περιστῶσιν ἔξοχά τινα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἰς μά- τιν θέλει ζητήσῃ ἀλλαχοῦ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀνθρω- πότητος· ἀλλὰ τὴν διάρκειαν καὶ μονιμότητα τοῦ κράτους δὲν θέλει εὑρεῖ ἐν Ἑλλάδι, διότι τὸ κράτος ὑπεβίβρωσεν ὁ σκώληξ τῆς δουλείας, καὶ τὴν μεγά- λην ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ διετάραττε καὶ διεκώλυεν ἡ ἐριννὺς τῆς διχονοίας. Δὲν διέμεινεν ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἑλληνικὴ πολιτεία ὡς στοιχεῖον ζωῆς τοῦ καθολι-

κοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὥς δὲν διέμεινεν οὐδὲ τὸ θρήσκευμα, ἀλλὰ παρέσχεν, ὥς αἰώνιον διδάγμα, μακρὰν σειράν πειραμάτων παντὸς εἴδους καὶ πάσης ποικιλίας πολιτεύματος, καὶ δι' αὐτῶν ἐχορήγησεν ὕλην καὶ σκέψεις εἰς τὸν μοναδικὸν ἐκείνον νοῦν, ὅστις καὶ τὴν σήμερον θεωρεῖται ὡς μέγιστος διδάσκαλος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Διελύθη ὡσπύτως καὶ κατηφανίσθη ὁ ἀρχαῖος πλοῦτος, ἡ ὕλική εὐημερία τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ἐξωτερικὸν κράτος αὐτῆς, ὅπερ διέδωκε πανταχοῦ διὰ τῶν ἀποικιῶν τῆς καὶ ἐξέτεινε μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς Ἀσίας ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, διότι ἡ μὲν ὕλική εὐημερία δὲν εἶναι εἰμὴ προσωρινή βάσις ἐφ' ἧς ἐρείδεται τὸ πνευματικὸν μεγαλεῖον, ἡ δὲ ἐπέκτασις τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς ἐκτὸς τῆς κυρίως λεγομένης Ἑλλάδος ἐπικρατείας, δὲν ἦτο εἰμὴ προπαρασκευὴ πρὸς ἀποδοχὴν καὶ διάδοσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ ὕλικόν στοιχεῖον τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν εἶναι ὅμως ἀνάξιον μελέτης, καὶ διότι καταδεικνύει τὸ μεγαλεπήβολον καὶ ἀνεξάντλητον τῆς δραστηριότητος τοῦ ἡμετέρου γένους, καὶ διότι μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ προϊόντων τὴν ἐπιτυχὴ συνένωσιν τοῦ χρησίου καὶ τοῦ καλοῦ, ὥς τὴν συνένωσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ μαρτυροῦσιν ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Μόνα δὲ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα διεσώθησαν, εἰ καὶ ἡκρωτηριασμένα, ἐκ τοῦ νεκρωγίου τῶν αἰώνων, καὶ διέμειναν ὡς ζῶντα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων. Τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικόν, ὅπερ ἐντελῶς ἐξέφραζεν ἡ θρησκεία καὶ ἡ πολιτεία, ἀνεφάνη καθ' ὅλον τὸ πλήρωμα αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνίας.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπεχώριζον τὰς ἐπιστήμας ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἀντίληψιν τῶν φαινομένων ἀπὸ τῆς νοήσεως τῶν ὑποστάσεων, καὶ μετὰ τὰ φυσικὰ, ἐπέκεινα τῶν αἰσθητῶν, συνέλαβον τὴν ὑπαρξίν τῶν νοουμένων, καὶ διὰ τούτων προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσωσιν ἐκεῖνα. Ἐντεῦθεν ἡ εὐρεῖα ἀνάπτυξις τῶν φιλοσοφικῶν δογμάτων καὶ ἡ πρώτη βάσις πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης. Μετὰ τὰς πρώτας κοσμογονικὰς θεωρίας τῶν Ἰωνικῶν καὶ Ἰταλικῶν σχολῶν, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐστήριξε διὰ παντὸς τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστήμης ἐντὸς τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἡ τῆς νοήσεως νόησις δὲν εἶναι τῶν ὅντων τὸ πρῶτον καὶ τὸ θετικώτερον τῶν γεγονότων; αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος δὲν ὑπάρχει πρὸς ἡμᾶς εἰμὴ διὰ τῶν ἐν ἡμῖν ἐντυπώσεων καὶ ἀντιλήψεων, καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη, μακρὰν τοῦ νὰ ᾖ αὐθόπαρκτος, δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ μέσον δι' οὗ πραγματοποιεῖται καὶ γίνεται ἐπαισθητὴ ἡ ἰδέα. Οὐδὲ ἄλλην ῥοπὴν ἡδύνατο νὰ λάβῃ ἡ ἐπιστήμη ἐν τῇ πρώτῃ πατρίδι τοῦ ἰδανικοῦ. Τὴν ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἰδέαν ἐζητοῦν καὶ ὁ

Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ πάντες οἱ μεγάλοι σχολάρχαι τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ ποικίλαι μὲν ἀποχρώσεις διακρίνονται κατὰ τὰ δόγματα αὐτῶν, μία δὲ καὶ ἡ αὐτὴ ἐν πᾶσι καθορᾶται προσπάθεια. Τὸ ἡθικόν ἰδανικόν ἐκπροσωπεῖ ὁ Σωκράτης, πιστὸς εἰς αὐτὸ δι' ὅλου τοῦ βίου διατελέσας, αὐτὸ ἀείποτε διδάξας καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρήσας, ὡς ἀνθρώπινος πρόδρομος ἄλλου θείου μαρτυρίου. Τὸ ἰδανικόν οὐ μόνον τῆς ἡθικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτείας ἐδίωκε καὶ εἰς τὰς ἀνωτάτας χώρας τῆς θεωρίας περιπτάμενος ἐθέρπεν ὁ δαιμόνιος Πλάτων, καὶ αὐτὴ ἡ μεγαλοπρεπὴς θεωρία τοῦ θετικωτάτου τῶν φιλοσόφων δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐξήγησις τῆς διηνεκοῦς πορείας τῆς φύσεως πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὴν κατοχὴν τοῦ τελικοῦ αὐτῆς αἰτίου, ὅπερ εἶναι τὸ ἰδανικόν τῆς νοήσεως καὶ τῆς μακαριότητος. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ Ἐπικούρειοι καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐλεᾶται τὴν ἐν τῇ φύσει ἰδέαν εἶχον πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ εἰς τινὰ ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας ἐπανεπαύοντο. Τόσω δὲ προσήγγισαν πάντες οὗτοι, διὰ τῆς ἰδίας ἑκάστος περιοδείας, καὶ ἀπὸ ἀντιθέτων σημείων ἐνίοτε ὁρμώμενοι, καὶ εἰς ἐναντίους κατὰ τὸ φαινόμενον σκοποὺς ἀποβλέποντες, τόσω προσήγγισαν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀλήθειαν, ὥστε ἐκ τῶν πρώτων αὐτῶν ἀρχῶν ἐπήγασαν, καὶ εἰς αὐτὰς σήμερον ἔτι ἀνάγονται πᾶσα λογικὴ καὶ μαθηματικὴ θεωρία, πᾶσα ἐπιστήμη τῆς φύσεως, πᾶσα ἡθικὴ καὶ πολιτικὴ διδασκαλία. Αἱ ἐπιστῆμαι διατηροῦσι καὶ σήμερον τὸ ὄνομα, τὰς ἀρχάς, τὰς μεθόδους αἷς ἔδωκαν εἰς αὐτὰς οἱ σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος· καὶ τινες μὲν διέμεινον σχεδὸν οἷαι ὑπ' αὐτῶν ἐμορφώθησαν, ἄλλαι δὲ συνεπληρώθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ εἰς ἄλλας ὑποδιηρέθησαν, καὶ τινες νέαι προσετέθησαν καὶ ἀδιακόπως προστίθενται· ἀλλ' ὁ χεῖμαρρος οὗτος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ὁ κατακυλίων πάντοτε νέους θησαυροὺς καὶ δι' αὐτῶν γονιμοποιῶν καὶ καθωραΐζων τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν, εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἑλλάδος ἔχει τὴν πηγὴν του, καὶ ἐκεῖ ἔρρευσεν καθαρώτερος. Ἐκεῖ περιεβλήθη ἡ ἐπιστήμη τὴν ἀκρίβειαν, τὴν σαφήνειαν, τὴν διαύγειαν τῆς ἐκφράσεως, καὶ μετὰ τῆς ποιήσεως διέπλασε τὴν θεσπεσίαν ἐκείνην διάλεκτον, ἥτις ἔμελλεν νὰ ᾖ τὸ διαδοτικὸν ὄργανον τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἐκεῖ κατὰ πρῶτον ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἔλαβε καθαρὰν συνειδήσιν ἑαυτοῦ, καὶ διηρύνησε τὸν λόγον τῆς φύσεως καὶ συνησθάνθη τὴν ἀνάγκην καὶ ἐπεκλήθη τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θείου λόγου, διότι, αἷ τὸ εἰπωμεν ἀπὸ τοῦδε, πᾶσα ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἴτε διὰ τῆς ζητήσεως τοῦ ἀληθοῦς, εἴτε διὰ τῆς ποιήσεως, εἴτε διὰ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, οὐδὲν ἔτε-

ρον ἦτο εἰμὴ ἡ διατύπωσις τοῦ ἀνθρωπίνου ἰδανικοῦ ὡς φαίνεται ἄλλου ἰδανικοῦ τελειότερου. Ἡ κατ' ἀνθρώπον τελειότης ζωρότερον καταφαίνεται εἰς τὰ προϊόντα τῆς τέχνης. Καὶ αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἵτινες δὲν ἐκτιμῶσι καθ' ὅλην τὴν ἀξίαν αὐτῶν τὸ θρησκευμα, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἐπιστήμην τῶν Ἑλλήνων, ἐκθειάζουσι τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Δύο δὲ στοιχεῖα συνιστῶσι πᾶν καλλιτεχνικὸν ἔργον, ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις καὶ ἡ ὕλική μορφή. Καὶ ἡ μὲν ὑπόστασις τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας ἦτο οἷα προέκυπτεν ἐκ πάντων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ θρησκευματος. Ὁ θεὸς, ὁ ἡμίθεος, ὁ ἥρωας, ἡ οἰκογένεια, ἡ φυλὴ, ἡ κοινωνία, τὰ πάθη, αἱ ἐννοιαί, τὰ αἰσθήματα τῶν τότε ἀνθρώπων, ἡ δημοσία λατρεία, οἱ ἐξωτερικοὶ πόλεμοι, τὰ ἐσωτερικὰ δράματα, πάντα ἐνὶ λόγῳ τὰ στοιχεῖα τοῦ αἰτομικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου, καὶ ταῦτα πάντα ἔπρεπεν ἐξ ἀνάγκης νὰ ἔχωσιν ἐν τῇ τέχνῃ λαμπροτέραν τὴν ἰδανικὴν χροιάν ἣν περιβάλλοντο ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐὰν ὑπόστασις τῆς καλλιτεχνίας εἴναι. ἐκείνη ἡ ἰδανικὴ ἀλήθεια, ἥτις εἶναι τὸ κυριώτερον στοιχεῖον τοῦ καλοῦ ἦτοι τοῦ ὑπερόχου ὄντος. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο δὲν γίνεται ἡμῖν ὁρατὸν καὶ καταληπτὸν, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπίσης ὑπερόχου αὐτοῦ μορφῆς ἢ ἐξωτερικεύσεως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη πλαστικὴ τελειότης. Κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο διακρίνεται ἰδίως καὶ εἶναι τῶντι ἀπαράμιλλος ἡ ἑλληνικὴ τέχνη. Εἰς τί δὲ ὀφίσταται ἡ τελειότης αὕτη; εἶναι ἄρα ἀπλῆ τις ιδιότης ἀνεπίδεκτος ἀναλύσεως, ἥ: ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τινος ἰδιαιτέρας αἰσθήσεως χωρὶς νὰ δυνηθῶμεν νὰ δώσωμεν λόγον αὐτῆς διὰ τῆς θεωρίας; Τοῦτο φρονοῦσι τινες μὴ ἐμβαθύναντες ἀρκούντως εἰς τὴν ἐρευναν τῶν ὄρων τοῦ καλοῦ καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, καὶ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐπειράθημεν ν' ἀποσυνθέσωμεν τὴν πλαστικὴν τελειότητα εἰς τὰ συστατικὰ αὐτῆς στοιχεῖα. Ταῦτα καθ' ἡμᾶς (α) εἶναι α) ἡ ἀπλότης, ἡ χαρακτηρίζουσα τὰ μεγάλα ἔργα τῆς φύσεως, πολλὰ δὲ ὀλίγων ἐκδηλοῦσθαι, ἀπλότης γραμμῶν, σχημάτων, λέξεων, ἤχων· β) ἡ ἀφέλεια ἢ ἀποκλείουσα πᾶν βεβιασμένον καὶ ἐπιτετηδευμένον, καὶ κατὰ παντοῖα κινήματα, θέσεις, στάσεις, ἐννοίας, εἰκόνας, αἰσθήματα, τρυφὰ τὴν δυσέφικτον ἐκείνην φυσικότητα δι' ἧς ἡ τέχνη ἀμιλλωμένη πρὸς τὴν φύσιν, οὐχ ἥττον ἀποκρύπτει ἑαυτὴν καὶ λανθάνει καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ἐνεργεῖ· γ) ἡ εἴτε ἐν τῇ ὕλῃ εἴτε ἐν τῷ λόγῳ σύμμετρος καὶ ἑρρυθμὸς ἐκείνη διάταξις, ἐν ἣ οὐδὲν πλέον ἢ ἔλασσον τοῦ δέοντος, καὶ δι' ἧς μία τις ἐνότης γεννᾷ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ δι'

ἑαυτῆς τὴν ποικίλιν· δ) ἡ διαφάνεια τῆς ὕλικῆς μορφῆς, δι' ἧς αὕτη ἐνοῦται καὶ ταυτίζεται τῇ πνευματικῇ ὑποστάσει, καὶ οὐ μόνον δὲν παρεμποδίζει τὴν φανέρωσιν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας καθίστα αὐτὴν λαμπροτέραν· καὶ ε) ἡ γαληνιαία χάρις ἢ περιβάλλουσα ὡς ἀτμοσφαῖρα τοῦ ἰδανικοῦ τὰ ἀρχαῖα καλλιτεχνήματα, διότι ἡ γαλήνη αὕτη ἐν τῷ ἰδανικῷ ὑπάρχει, καὶ ἐκεῖθεν κατέρχεται καὶ εἰς αὐτὸ ἀναβιβάζει τὸ πνεῦμα. Τοιαῦτα εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς πλαστικῆς τελειότητος, ἅτινα καθωραΐζουσι τὰ ἔργα τῶν ἡμετέρων προγόνων ἐν παντὶ κλάδῳ καλλιτεχνίας, ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, ἐν τῇ γλυπτικῇ, ἐν τῇ ζωγραφίᾳ, ἐν τῇ μουσικῇ καὶ ἐν τῇ ποιήσει· τοῦτο ἡδυνάμεθα διὰ μακρῶν ν' ἀποδείξωμεν ἀναλύοντες εἴτε ἐν Ὀμηρικῶν ἔπος, εἴτε μίαν τραγωδίαν τοῦ Σοφοκλέους, εἴτε ἕνα νῆον, εἴτε ἕνα ἀνδριάντα. Καὶ ἡ πλαστικὴ αὕτη τελειότης εἶναι τὸ μοναδικὸν καὶ ἀπαράμιλλον πλεονέκτημα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Δι' αὐτῆς ζῇ εἰσέτι ἡ τέχνη αὕτη, καὶ διδάσκει, καὶ καθαρίζει τὴν διάνοιαν, καὶ ἐμποιεῖ καὶ ρυθμίζει τὴν φιλοκαλίαν, καὶ μορφώνει τὴν κρίσιν, καὶ κανονίζει τὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνου, ζῇ ὡς αἰώνιος ὑπογραμμὸς, ὡς τύπος ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε ἀξιομελέτητος καὶ ἀξιολίμυτος, καὶ δυνάμεθα μετὰ θάρρους νὰ προσθέσωμεν, ὡς τύπος ὃν οὐδεμία τῶν νεωτέρων προσπάθεια κατάρθωσε νὰ ὑπερβῇ οὐδὲ ἐντελῶς νὰ πραγματοποιήσῃ.

Ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Ἡ θαυμασία ἐκείνη συνέργεια τοπικῶν, χρονικῶν, καὶ φυλετικῶν στοιχείων ἥτις παρίσταται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, μόνη ἡδύνετο νὰ παραγάγῃ τὴν πρώτην ἐκείνην ἀνάπτυξιν τῆς ἡμετέρας φύσεως ὑπὸ τὸν ἰδανικὸν τύπον τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος. Ὁ ἑλληνισμὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν του καὶ κατὰ τὴν ἀνωτέραν αὐτοῦ τελειότητα· διὰ τοῦτο τῇ σήμερον θεωρεῖται ὡς στοιχεῖον ἀπαραίτητον πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ νοητικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ humanitas καὶ humaniores litterae ὀνομάζονται αἱ κλασικαὶ μελέται· διὰ τοῦτο ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ ἔαρ τῆς ἱστορίας, οὐδέποτε θέλει ἐπανέλθει, οὐδὲ τὰ προϊόντα αὐτῆς δύναται νὰ ἐπαναλάβῃ ἡ ὀριμάζουσα ἤδη ἀνθρωπότης, ὡς δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἡ χάρις καὶ ἡ ἀφέλεια τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἀλλ' ὁ ἰδανικὸς οὗτος τύπος τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος δὲν ἴσχυσε νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα ἐκ τῆς ἐπελθούσης διαφθορᾶς καὶ ἐξαχρειώσεως. Ἡρεύνησεν ὁ ἑλληνικὸς νοῦς πάσας τὰς χώρας τοῦ πραγματικοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, ἔθηκε τὰς βάσεις πάσης μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς καὶ λογικῆς ἐπιστήμης, ἀνεγνώρισε νοῦν καὶ λόγον ἐν τῷ κόσμῳ καὶ διείδεν αὐτὸν τὸν Θεὸν, ὠμολόγησεν αὐλὸν καὶ ἀθάνατον τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἐμελέτησε

(α) Ὁρ. Φιλοσοφ. Μελέτ. σελ. 165.

τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ, καὶ παρεδόθη τὸν νόμον τοῦ καθήκοντος, καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς θυσίας ἐν προσδοκίᾳ μελλούσης κρίσεως καὶ δικαιοσύνης, συνηθάνθη τὸν θεῖον ἔρωτα, τὸν ἔρωτα τοῦ ἀπείρου ἀγαθοῦ καὶ ἀληθοῦς καὶ καλοῦ, συνέστησε τὰς ἐλευθέρας κοινωνίας, ἐπενόησε σοφὰ νομοθετήματα, τὴν εὐγλωττίαν ἀνύψωσε εἰς ὑπέρτατον βαθμὸν, συνέγραψε διδασκτικὰς ἱστορίας τῶν τότε κοινωνιῶν καὶ παρέδωκε τὰ σοφώτατα τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς παραγγέλματα, τὴν ποίησιν καὶ τὰς τέχνας διέπλασε κατὰ τὸν καθαρώτατον τοῦ καλοῦ τύπον, ἀνέδειξε πρόσωπα διαλάμποντα διὰ πάσης ἠθικῆς καὶ νοερᾶς ἀρετῆς, καὶ ὅμως οὔτε τὸν ἀληθῆ ἄνθρωπον ἀνεκάλυψεν, οὔτε τὸν ἀληθῆ θεόν, οὔτε τὴν ἀληθῆ μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν, οὔτε τοὺς ἀληθεῖς ὅρους τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀληθῆ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προορισμὸν, διὰ δὲ τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀληθοῦς, τῆς ποιήσεως τοῦ καλοῦ καὶ τῆς πράξεως τοῦ ἀγαθοῦ, καθ' ὃ μέτρον ἐπετρέπετο αὐτῷ, κατέδειξεν ὁ ἑλληνισμὸς καὶ τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως καὶ ἐν ταύτῃ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν ἀνθρωπίνων μέσων εἰς σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ὥστε τὸ ἔργον αὐτοῦ δὲν εἶναι εἰμὴ προαίσθησις καὶ ἐφρασις ἄλλου ἰδανικοῦ τελειότερου, ἄλλης ἀληθείας, καὶ καλλονῆς, καὶ ἀρετῆς, ἄλλης τελειότητος, ἣν ὁ θεὸς ἔμελλε ν' ἀποκαλύψῃ βραδύτερον διὰ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ θεοῦ λόγου.

Γ'.

Ὁ Ῥωμαῖκός κόσμος, καίτοι ἔχων οὐκ ὀλίγα στοιχεῖα ἴδια κατὰ τὴν χώραν, τὴν φυλὴν, τὴν γλῶσσαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν πολιτείαν, εἶναι οὐχ ἥττον κατὰ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν πράξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ διὰ τοῦτο εὐκολώτερον νοοῦνται καὶ ἐξηγοῦνται δι' ἀλλήλων, καὶ κατὰ τοῦτο λίαν ὀρθῶς ὁ Ἑγελος τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ῥώμην ἐθεώρησεν ὡς δύο συνακεραιωτικὰ στοιχεῖα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὅλου, καὶ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, ὡς μίαν καὶ μόνην ἐποχὴν τῆς ἱστορίας.

Ἐὰν στρέψωμεν τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ὥραιαν ἐκείνην χερσάνθησιν, ἣν διαχωρίζουσιν αἱ Ἄλπεις ἀπὸ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης καὶ περιδρέχουσιν ἐνθεν καὶ ἐνθεν τὰ κύματα τῆς Ἀδριατικῆς καὶ Μεσογείου, καὶ προσέξωμεν εἰς τὸ σημεῖον ἐνθα ἠγέρθη ἡ ἀρχαία Ῥώμη, κατανοοῦμεν ἀμέσως ὅτι ἡ χώρα ἐκείνη εἶχε προορισθῇ εἰς κεφαλὴν μεγάλου κράτους. Τὸ Ῥωμαϊκὸν μεγαλεῖον προῆλθεν ἐκ τῆς κατακτήσεως τῆς Ἰταλίας καὶ βραδύτερον πάσης σχεδὸν τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης, ἐκ τῆς θαυμασταίας ἀναπτύξεως τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ἐκ τῆς πολιτικῆς συνέσεως, ἐκ τῆς στρατηγικῆς τέχνης καὶ

τῆς διοικητικῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐκ τῆς μορφώσεως μεγαλοπρεποῦς διαλέκτου, ἥτις διέδωκε τὸν Ῥωμαϊσμὸν καθ' ὅλην τὴν Δύσιν, ὡς ἡ ἡμετέρα διέδωκε τὸν ἑλληνισμὸν καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν, καὶ ἐχρησίμευσεν καὶ αὕτη ὡς ὄργανον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Πρὸς πάντα ταῦτα ἦτο κατάλληλος ἡ χώρα καὶ ἡ φυλὴ. Ἐκείνη μὲν διὰ τὸ εὐκραὲς τοῦ κλίματος καὶ τὴν ἀσθενεστέραν οὕτως εἶπειν ἀπόχρωσιν τῆς ζωηρότητος τῆς Ἑλληνικῆς φύσεως, αὕτη δὲ διὰ τὴν θετικότητα, τὴν σταθερότητα, τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὸ κυριευτικὸν πνεῦμα ἅτινα τὴν χαρακτηρίζουσιν. Ἐρμήθη ἡ Ῥώμη ἐκ μικρῶν ἀρχῶν καὶ ἤρξατο διὰ τῆς μακρᾶς πάλης τῶν πατρικίων συγκεντρούντων ἐν ἑαυτοῖς πᾶσαν ἀστυκὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀρχήν, καὶ τοῦ δήμου προσπαθοῦντος ν' ἀποκτήσῃ βαθμηδὸν τὰ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα. Ἡ πάλῃ αὕτη διήρκεσε τρεῖς αἰῶνας καὶ κατέληξεν ἐπὶ τέλους εἰς τὴν δωδεκάδελτον. Τὴν Ἑλληνικὴν πηγὴν τῆς δωδεκαδέλτου πρὸ τοῦ Βίου οὐδεὶς ἠμφισβήτει, καὶ ῥητῶς ἀναφέρουσι πολλοὶ Ῥωμαῖοι καὶ Ἑλλήνων μαρτυρίαι. Ἀλλ' ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τούτων αἰτνεῖ ἐκ μιᾶς πρώτης ἀπορρέουσι καὶ αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουσι, τὸ δύσκηλον τῆς τότε συγκοινωνίας, ἡ φύσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πνεύματος, ὅπερ ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἀντανάκλῃται ἐν τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ μνημείῳ τῆς νομοθεσίας του, ἡ ἀντιπραβολὴ τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ τῶν τότε Ἑλληνικῶν κοινωνικῶν διατάξεων τῆς δωδεκαδέλτου, καθιστῶσι τοῦλάχιστον ἀμφίβολον τὴν Ἑλληνικὴν αὐτῆς καταγωγὴν, ὡς ἄλλοτε ἀπεδείξαμεν (α). Τὸ Ῥωμαϊκὸν δίκαιον εἶναι προφανῶς στοιχεῖον πρωτότυπον, ὡς ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτεία ἐξ ὧν προῆλθεν, ὑπέμεινε δὲ τὴν ἐπιβροχὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος πολὺ βραδέως διὰ τῆς εἰσγωγῆς τῶν στοικῶν δογμάτων. Εἰσῆλθεν ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἰς Ῥώμην περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρας πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, καὶ γνωστὸν εἶναι πόσον ἠγεῖραν τὴν ἀγανάκτησιν τῶν αὐστηρῶν Ῥωμαίων καὶ ἰδίως τοῦ Κάτωνος τὰ δόγματα ὅσα ἐδίδασκον αἱ Ἀθηναῖοι φιλόσοφοι Διογένης, Ἀρχέλαος καὶ Καρνεάδης, καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀπεδέχετο ἡ εἰς τὰς παραδόσεις αὐτῶν συρρέουσα νεολαία. Ἐκ τῶν δογμάτων τούτων, δύο κυρίως ἐπικράτησαν, τὸ ἐπικουρίσιον καὶ τὸ στοικόν. Τὸ μὲν ὑπὸ χαριστάτην μορφήν ἐξέφραξεν ἐν τισι τῶν ποιημάτων αὐτοῦ ὁ Ὀράτιος, καὶ διειτύπωσεν ἐν τῷ περὶ φύσεως πραγμάτων ποιήματι μετὰ μοναδικῆς μεγαλοπρεπείας ὁ Λουκρήτιος· τὸ δὲ ἐνέπνευσε τοὺς διασημοτέρους τῶν Ῥωμαίων νομοδιδασκάλων, καὶ ἐμόρφωσε τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους, τὸν Σενέκαν, τὸν Ἐπίκτητον καὶ τὸν Μ. Αὐρήλιον Ἀντωνίνον· ὁ δὲ μεγαλορρήμων

(α) Ἐν ὑπομνήματι ἀναγνωσθέντι εἰς τὴν ἐν Εἰρκύργῃ ἑταιρίαν τῶν φιλομαθῶν τῇ 1847.

Κικέρων μυθεῖς καὶ οὗτος τὰ δόγματα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἐγένετο ὁ πολυμαθέστατος εἰσπηγῆς τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐπρέσβευσεν ἐκλεκτικὴν διδασκαλίαν, ἐν ἣ πρωτεύει τὸ στοιχεῖον τοῦ πλατωνισμοῦ. Δὲν εἶχεν ἄρα ἡ Ῥώμη οὔτε φιλοσοφίας πρωτότυπον, οὔτε ἐπιστήμην, καὶ κατὰ ταῦτα αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι ὁμολογοῦντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ δὲ τὴν ποίησιν ἡ Ῥωμαϊκὴ πρωτοτυπία διακρίνεται εἰς τὰ ὀτμώδη ἄσματα ἐξ ὧν ἐλήφθησαν αἱ μυθώδεις παραδόσεις τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας, καὶ ἄτινα ὡς ἐκ παλιμψήστου ἔφερε πάλιν εἰς φῶς ἡ κριτικὴ τῶν νεωτέρων· διακρίνεται δὲ ἐπίσης κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν εἰκασκῶν καὶ θρησκευτικῶν τελετῶν ἐμπνεόμενα ποιήματα, διότι ταῦτα εἶναι πάντοτε ἄμεσος ἀπόρροια καὶ ἀφελὴς ἐκχαλίσις τοῦ αἰσθηματος, οὐδὲ ἀνέχονται τὴν ἀνάμειξιν ἀλλοτρίων στοιχείων· διὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ λόγους διακρίνεται καὶ εἰς τὰ σατυρικά καὶ εἰς τινὰ κωμικὰ στιχουργήματα· ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι ἐν Ῥώμῃ ἡ χροιά τῆς ποιήσεως δὲν ἐπικαλλόναί πᾶσαν φανέρωσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου, ὡς ἐν Ἑλλάδι, ἐνθα πᾶς σχεδὸν πολίτης ἦτο καὶ αὐθόρμητος καλλιτέχνης. Ἄμα δὲ ἡ ποίησις ἀνυψώθη εἰς τινὰ ἰδανικὴν τελειότητα διὰ τῆς τέχνης, ὡς ὑπὸ τοῦ Οὐίργιλίου, ἰδιὸν ἰδανικὸν δὲν συνέλαβεν, ἀλλὰ τὸν ἀθάνατον τύπον αὐτοῦ ἠρᾶνισθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ περὶ τούτου ἐπίσης αὐτοὶ οἱ Ῥωμαῖοι συμφωνοῦσιν. Ἐάν τῶντι ἀφαιρέσητε ἀπὸ τῶν λατινικῶν ποιημάτων πᾶν ὅ,τι εἶναι Ἑλληνικόν, καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν τῆς ποιήσεως, δὲν ἀπομένει εἰμὴ ἡ ἀτομικὴ ἐκάστου ποιητοῦ εὐφυΐα καὶ τὰ ὀλίγα ποιητικὰ στοιχεῖα ἃτινα παρῆλθεν ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ κοινωνία τῶν Ῥωμαίων, ἀλλ' ἡ ζωσα τῆς τέχνης διατύπωσις ἐκλείπει. Καὶ αὕτη δὲ ἡ διάλεκτος, πιστῶς εἰκονίζουσα τὴν διάνοιαν, διότι εἶναι ἀπαύγασμα αὐτῆς καθαρώτατον, ἐμφαίνει κατὰ τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος ἀδελφικὴν πρὸς τὴν ἡμετέραν συγγένειαν, καὶ τὴν ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ ταυτότητα τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως ἐπιβεβαιοῦ· ταύτην δὲ ἔτι σαφέστερον μαρτυροῦσι τὸ θρησκευμα καὶ ἡ καλλιτεχνία. Τὸ ἐν τῇ θρησκείᾳ ἰδανικόν τῶν Ῥωμαίων ἦτο αὐτὸ τὸ ἰδανικόν τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἀποθέωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὑπὸ τὸν τύπον τελειότερας ἀνθρωπότητος προσωποποιήσις καὶ λατρεία τῶν δυνάμεων καὶ στοιχείων τῆς φύσεως, τῶν αἰσθημάτων καὶ παθῶν τῆς καρδίας, πλὴν τῶν αὐτῶν διαφορῶν, καθ' ἃς διακρίνεται ὁ Ῥωμαϊσμός τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα συστατικὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ θρησκεία εἶχε σοβαρώτερον, πρακτικώτερον καὶ πολιτικώτερον χαρακτήρα, καὶ συνεταυτίζετο μᾶλλον ἐνδομύχως ἢ ἐν Ἑλλάδι μετὰ τῶν πράξεων τοῦ δικαίου καὶ τῶν τύπων τοῦ νόμου, οὐδὲ διάφορον ἦτο τὸ ἐν

τῇ τέχνῃ ἰδανικόν. Ὅστις μελετήτῃ ἀμερολήπτως τὰς σχέσεις τῶν ἐν Ἑλλάδι τεχνῶν, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ζωγραφίας, πρὸς τὰς ἐν Ῥώμῃ, ῥαδίως πείθεται ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ καλλιτεχνία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὠχρὰ ἀντανάκλασις τῆς Ἑλληνικῆς. Καὶ πρὶν μὲν εἰσαχθῇ ὁ Ἑλληνισμός καὶ ἀφομοιωθῇ πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν κοινωνίαν, τὰ κτίρια μᾶλλον ἀπέδλεπον εἰς τὴν χρησιμότητα ἢ τὴν καλλονὴν, καὶ πάντα εἶχον σοβαρὸν τινὰ χαρακτῆρα στερεότητος καὶ δημοσίας ὠφελείας. Εἰσαχθείσης δὲ τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης ἡ Ῥωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, καὶ μὲν περιβάλλεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν μάλιστα τῶν αὐτοκρατόρων, ἄγνωστον εἰς αὐτὴν μεγαλεῖον, καὶ νέκ στοιχεῖα προστίθενται εἰς τὰ Ἑλληνικά, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε ἐναρμονίως συνδυάζονται μετ' αὐτῶν, καὶ μετ' οὐ πολὺ ὁ Ἑλληνικὸς τύπος διαφθείρεται, καὶ τὴν ἀπλότητα, τὴν σαφήνειαν, τὴν χάριν τῶν Ἑλληνικῶν μνημείων διαδέχεται ἡ περιπλοκὴ καὶ ἡ σύγχυσις. Τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον καὶ περὶ γλυπτικῆς, ἥτις οὐδὲν ἕτερον ἦτο ἢ μίμησις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνεπιτυχῆς τῆς Ἑλληνικῆς μεγαλουργίας, καὶ περὶ ζωγραφίας, ἥτις ἔτι ὑποδεεστέρα ἐφάνη τῶν ἄλλων δύο (α). Δικαιούμεθα ἄρα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι, εἰ καὶ κατὰ τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν ἔχει ἰδιὸν μεγαλεῖον ἡ Ῥώμη, καὶ σπουδαίαν ἐξασκεῖ εἰσέτι ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, οὐχ ἦττον κατὰ τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ, ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος δὲν εἶναι εἰμὴ παράτασις καὶ ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνικοῦ, καὶ συναποτελεῖ μετ' αὐτοῦ μίαν μόνον ἐποχὴν τῆς ἱστορίας. Αὐτοὶ δὲ οἱ Ῥωμαῖοι εἶπον ὅτι καὶ ὅτε κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα ὑπ' αὐτῆς ἡχμαλωτίσθησαν, καὶ αὐτοὶ πάλιν ὑπὲρ ἑαυτῶν οὐχὶ τὰς τέχνας ἢ τὰς ἐπιστήμας, ἀλλὰ τὸ ἄρχειν τῶν λαῶν διεκδικοῦσιν ὡς ἰδιὸν πλεονέκτημα. Ἀλλ' αἱ ἀπέραντοι κατακτήσεις, ἡ πολυτέλεια, ἡ ἀπομάθησις τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν καὶ ἡ εἰς τὸν αἰσχιστον δεσποτισμὸν ὑποδούλωσις, ἐπέφεραν τὴν διαφθοράν, τὴν ἰδιωτικὴν καὶ τὴν δημοσίαν, διαφθοράν βαθυτάτην καὶ ἀθεράπευτον, ἐξ ἧς μόνη ἡ ἄπειρος τοῦ θεοῦ εὐσπλαγχνία ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα (β). Ἡ ἀρετὴ τοῦ Σωκράτους, ἡ ἰδανικὴ τοῦ Πλάτωνος τελειότης, ἡ πραγματικὴ σοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ θεία ἔπη τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου, ἡ ἀπαράμιλλος τέχνη τοῦ Φειδίου, ἡ εὐγλωττία τοῦ Κικέρωνος, ἡ αὐστηρότης τῶν στωικῶν δογμάτων καὶ χαρακτήρων, ἡ πολιτικὴ σύνεσις, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία, οὐδὲν ἔσχυσεν ν' ἀναχαιτίσῃ τὸν χεῖμαρρον τῆς διαφθορᾶς, τὸν κατακλύσαντα πᾶσαν τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην. Οὐχὶ δὲ ἐκ τῶν σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν ἢ ἐκ τῆς Ῥωμαϊκῆς Γερουσίας, ἀλλὰ ἐξ αὐ-

(α) Ὁρ. Φιλοσοφ. Μελετ. σελ. 194. 224. 256.

(β) Ὁρ. τὰς περὶ Χριστιανισμοῦ φιλ. Μελέτας. βιβλ. 6'.

τοῦ ἐκείνου τοῦ μικροῦ λαοῦ, ὃν εἶδομεν ἐν τῇ ἀνατολῇ ἔχοντα εἰς τοὺς κόλπους αὐτοῦ τὴν παρακαταθήκην τῆς πρώτης ἀποκαλύψεως, καὶ ὃν καθυπέβαλεν ἐπίσης ἡ Ῥωμαϊκὴ κυριαρχία, ἐμελλε νὰ προέλθῃ ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος. Τὸ ἰδανικὸν τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἀναβιβάσει τὸν ἄνθρωπον εἰς ὑψιστον βαθμὸν τελειότητος, καὶ οὐχ ἦττον κατέπεσεν οὗτος εἰς ἔσχατον βαθμὸν διεφθοράς. Ἡ ἀπόδειξις ἦτο πλήρης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδυνήθη νὰ σωθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐλευθερία αὐτοῦ ἀνεπύχθη ἀφ' ἑαυτῆς θαυμασίως, ἀλλὰ μὴ οὔσα σύμφωνος πρὸς τὸν θεῖον νόμον, δι' ἑαυτῆς διεφθάρη. Ἐπρεπε ν' ἀνέλθῃ ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν θεόν, νὰ καταλλαγῇ πρὸς αὐτὸν, καὶ πρὸς τοῦτο ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ αὐτὸς ὁ Θεὸς λόγος χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως καὶ μορφῇ τοῦ θεοῦ (Χρυσόστ. περὶ ὁμοουσίου λόγου) *ἵνα τοὺς δύο κτίσῃ ἐν ἑαυτῷ εἰς ἓνα καινὸν ἄνθρωπον ποιῶν εἰρήνην*. (Ἐφ. 6', 15)

Δ'.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θεία κορυφὴ τῆς ἱστορίας, συνάπτεται πρὸς πάντα τὰ προηγούμενα, ἅτινα τὸν προαγγέλλουσι καὶ προετοιμάζουσι, πρὸς πάντα τὰ ἐπόμενα, ἅτινα γεννᾷ καὶ ρυθμίζει, ὥστε ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἐτι καὶ σήμερον εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ πραγματοποιήσις τῶν δογμάτων καὶ ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ. Οὔτε ἀπὸ τῆς ἱστορίας δυνάμεθα νὰ τὸν ἀποσπάσωμεν, οὔτε ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, καθ' ὅσον ἐν μὲν τῇ ἱστορίᾳ, συναποτελεῖ μετὰ τοῦ Μωσαϊσμοῦ, ἐξ οὗ ἀπαρρέει, τὸ θεῖον αὐτῆς στοιχεῖον συνδυαζόμενον μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου, ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ εἶναι ἡ συμφιλίωσις τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, ἐν ᾗ μόνῃ ἡ ἡμετέρα συνείδησις ἐπαναπαύεται. Ἀντιστοιχεῖ δὲ ὁ χριστιανισμὸς πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν ὡς τὸ φῶς πρὸς τὸν ὀφθαλμὸν, ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐφέσεως πρὸς αὐτὴν τὴν ἔφρσιν. Τὸ ἀπόλυτον ἀγαθὸν ὅπερ ἐλάτρευεν ὁ Πλάτων καὶ εἰς ὃ ἔτεινε πᾶσα ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ τέχνη, ἔπρεπε νὰ ἐπιφανῇ καθ' ὅλην τὴν θεῖαν δύναμιν αὐτοῦ καὶ καθαρότητά ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵνα τὸ λατρεύσῃ ἡ ἀνθρωπότης. «Πᾶσαι αἱ μεγάλαι ἀρχαὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, λέγει ὁ K. Fouillée (τόμ. 6'. σελ. 419) εὐρίσκονται ἐν τῷ χριστιανισμῷ, ἀνυψούμεναι εἰς νέαν δύναμιν καὶ συμβιβάζόμεναι πρὸς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς ἢ ἀνατολικὰς διδασκαλίας. Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἡ ἐπιστέφουσα αὐτὴν ἐνότης τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ πραγματοποιοῦσα ἐν τῷ κόσμῳ τὰς ἰδέας καθολικὴ ψυχὴ, καὶ ἡ τῶν ἰδεῶν μέθεξις τῶν πραγμάτων, πάντα συγκεφαλαιοῦνται ὑπὸ καθαρωτέρους καὶ ἀληθεστερούς τύπους, εἰς τὰ δόγματα τῆς Τριάδος καὶ τῆς δημιουργίας.» Ἀλλὰ δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν κατ' ἀρχάς ὁ χριστιανισμὸς ἐφάνη πολέμιος πρὸς τὸν

ἑλληνισμὸν, διότι κατὰ τινὰ ἦτο πραγματικῶς ἡ ἀνατροπὴ ὅλου τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ κατήρχετο ἐν δούλου μορφῇ, ἀνελάμβανε τὰς ἀμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πρὸς ἐξίλέωσιν τῆς θείας δικαιοσύνης ὑπεβάλλετο εἰς ἐπώδυνον καὶ ἄτιμον θάνατον. Ὅποιος περίγελως πρὸς τοὺς πιστεύσαντας εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ θαῦμα τῆς θείας ἀγάπης, ἥτις μόνῃ ἐξήγει τὴν δημιουργίαν, καὶ μόνῃ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα, ἐφάνη σκάνδαλον εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ μωρία εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὅποιος δὲ παραλογισμὸς ἔπρεπε νὰ φανῇ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ διδασκαλία! Δὲν ὑπάρχει πλέον δούλος καὶ ἐλεύθερος, Ἕλλην καὶ βάρβαρος, ἅπαντες εἴμεθα ἀδελφοί, τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς καὶ προωρισμένοι εἰς τὴν αὐτὴν ἀθανασίαν. Μακάριοι δὲ εἶναι πλέον οἱ σοφοί, οἱ πλούσιοι, οἱ ἰσχυροί, οἱ ἄνδρες, οἱ εὐδαίμονες τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλ' οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι, οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, οἱ πενθοῦντες, οἱ πραεῖς, οἱ ἐλεήμονες. Εἰς τὰς ἀρετὰς δὲ ἐδίδασκεν ἡ ἀρχαία ἠθικὴ, τὴν ἀνδρείαν, τὴν φρόνησιν, τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην, νέαι ἀντικαθίστανται, ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, ἡ ἀγάπη, καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀγάπη, ἡ ἀγάπη πρὸς φίλους καὶ ἐχθρούς, πρὸς ἀγαθοὺς καὶ πονηροὺς, πρὸς πάντα ἄνθρωπον ἀδιακρίτως, ἡ ἐλεημοσύνη ἐν τῷ κρυπτῷ, ἡ προσευχὴ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ, ἡ δέησις πρὸς τὸν Θεόν, οὐχὶ ἵνα δώσῃ ἡμῖν πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ ἐξουσίαν, ἀλλὰ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, καὶ ἵνα γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ οὐρανίου Πατρὸς ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ ἐπέβαλλε νέαν ἀρετὴν οὐ μόνον κατὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν, ἀπηγόρευσε καὶ τὴν ἰδέαν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κακοῦ, ἀπῆται τὴν θυσίαν, τὴν αὐταπάρνησιν καὶ τὴν ὀλοτελῇ ἀφοσίωσιν εἰς μόνον τὸν Θεόν. Δὲν εἶναι ἄρα παράδοξον ἐὰν ἐξεπλήσσοντο οὐ μόνον οἱ ὄχλοι ἀλλὰ καὶ οἱ σοφοὶ ἐπὶ τῇ νέᾳ ταύτῃ διδαχῇ, καὶ ἐὰν κατὰ τοῦ καινοῦ τούτου ἀνθρώπου ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐξηγείρετο, δὲν εἶναι παράδοξον ἐὰν ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολή, ἥτις εἰς μάτην εἶχε συγκεφαλαιώσῃ ἐν αὐτῇ πάντα τὰ τε ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικὰ δόγματα, ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνας ἐπολέμησε τὸν χριστιανισμὸν, καὶ ἐὰν ἐπὶ στιγμὴν ἐφάνη ἡσφαλισμένος ὁ θρίαμβος τῆς ἀντενεργείας.

Καὶ ὁμοίως ἡ ἁρμονία τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐμελλε μετ' οὐ πολὺ νὰ διαλάμψῃ ἐν ὅλῃ αὐτῇ τῇ ἐνανεργείᾳ. Ἐν αὐτῷ τῷ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίῳ, καθ' οὗ ἡ νέα κριτικὴ ἐξεκένωσεν ἡδὴ τὰ βέλη της, ἀλλ' ἐν ᾧ οὐχ ἦττον διατυπώται ἡ θεία οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχεν ἀναδεθῇ ἡ συγγένεια τοῦ θείου λόγου ὅστις ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν καὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου τοῦ φωτίζοντος πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον

εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ποῖα ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου λαμπροτέρα ἐκείνης ἦν βλέπομεν ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων; Καὶ ὅμως ὁ ἑλληνισμὸς τὸν θεῖον λόγον οὐκ ἔγνω, εἰ καὶ ἔτεινε πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν ἐζήτησε, καὶ κατώρθωσε πᾶν ὅ,τι ἀνθρωπίνως ἠδύνατο νὰ γίνῃ πρὸς εὐρεσιν αὐτοῦ. Ὁρθῶς ἄρα ὁ Παῦλος ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας, καὶ ἰδὼν τὴν πόλιν κατειδωλὸν, καὶ εὐρὼν ἐν μέσῳ τῶν σεβασμάτων βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο «*Ἀγνώσῳ Θεῷ*» εἶπεν, *ὅν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν*, καὶ ἐπαναλαμβάνων τὰς πρώτας λέξεις τῆς Γενέσεως εἶπεν, ὅτι ὁ Θεὸς οὗτος εἶναι ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, ὅτι *ἐξ ἐνὸς αἵματος ἐποίησε πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων*, καὶ ὅτι *ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν*. (Πράξ. ΙΖ΄.) Διὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι κηρύγματος τοῦ θεοῦ λόγου συνδέεται ὁ χριστιανισμὸς μετὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἔκτοτε ἔμειναν ἀχώριστοι. Καὶ τῶντι ἡ πρώτη ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίς, καθ' ἣν διεδόθη ἡ χριστιανικὴ πίστις διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, δὲν εἶχε παρέλθει ὅτε ἐγεννήθη Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος γνήσιος, τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστῆς, ὅστις πρὸ παντὸς ἄλλου ἐκπροσωπεῖ τὴν συνένωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Διηγείται δὲ αὐτὸς μετὰ πολλῆς ἀφελείας ὅτι μαθητεύσας παρὰ στωϊκοῖς, καὶ πυθαγορείοις, καὶ πλατωνικοῖς, καὶ περιπατητικοῖς δὲν εὗρεκεν εἰς τὰ δόγματα αὐτῶν τὴν περὶ Θεοῦ ἀλήθειαν, ἥς εἶχεν ἀνάγκη νὰ εὐσεβῇ καρδίᾳ του, καὶ ἦν πλήρῃ ἀπεκάλυψαν εἰς αὐτὸν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Προφῆται. Ἐν ᾧ δὲ τὴν ἡσπάρθη ἐν πίστει καὶ ἀγάπῃ καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἐμαρτύρησε, φιλόσοφος καὶ μάρτυς διὰ τοῦτο ἐπονομασθεὶς, ὁμολογεῖ ὅτι ὁ θεῖος λόγος ἀμυδρῶς πῶς ἀπεκαλύφθη διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ εἰς τινὰς τῶν ἐνκρητέων καὶ σοφωτέρων τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων (α), καὶ συναρμολογεῖ πρῶτος πάντων τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν μετὰ τὸν θεῖον λόγον, ἐγκινιζὼν οὕτω τὴν μεγάλην τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας σχολὴν, ἥτις διέρχεται καὶ ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει τὸν μεσαιῶνα, ἀνανεοῦται μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Τὴν αὐτὴν δὲ συμφωνίαν ἐπρέσβευον ὀλίγον μετὰ τὸν Ἰουστῖνον ὁ Πάνταϊνος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, εἰπὼν ὅτι πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας ἦτο ἡ φιλοσοφία ἀναγκαία εἰς τοὺς Ἕλληνας εἰς δικαιοσύνην· *ἔνι δὲ χρησίμη πρὸς θεοσεβείαν γίνεταί προπαιδεία τις οὕσα τοῖς τὴν πίστιν δι' ἀποδείξεως καρποῦμένοις*. . . *Ἐπαιδαγώγει γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικόν, ὥς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους*

εἰς Χριστὸν (Στρωμ. Α΄. ε.) Χριστιανὸς φιλόσοφος, εἰ καὶ ἐν τισι κακοδοξῶν, θεωρεῖται καὶ ὁ ἑριγέννης ἰδίως ὑπὸ τῶν διαμαρτυρομένων, πλατωνικοὶ φιλόσοφοι ἦσαν καὶ Ἀθηνᾶγορας ὁ Ἀθηναῖος καὶ Τζετιανὸς ὁ Σύριος, τὸν συμβιβασμὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καταδεικνύει καὶ ὁ Καισαρεία· Εὐσέβιος, ὅστις καὶ ἐν τῇ πρώτῃ Συνόδῳ παρέστη, διότι ἰσχυριζόμενος εἰς τὰ τελευταῖα βιβλία τῆς Εὐαγγελικῆς ἀποδείξεως προπαρασκευῆς ὅτι πᾶν ὅ,τι ὀρθὸν καὶ καλὸν ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς εἶναι χριστιανικόν, συνδέει καὶ οὗτος τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν, καὶ ὡς ἔφασιν καὶ προσδοκίαν αὐτῆς χαρκτηρίζει. Δὲν ἦσαν δὲ Ἕλληνες τὴν παιδείαν καὶ τὸν λόγον οἱ τρεῖς μεγάλοι διδάσκαλοι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, καὶ δὲν συνέγραφεν ὁ μέγας Βασίλειος ἐπίτηδες πραγματείαν πρὸς τοὺς νέους ὅπως *ἀντὶ τῶν ἑλληνικῶν ὠφελούντο λόγων*; καὶ ὁ μέγιστος καθηγητὴς τῆς χριστιανικῆς θεολογίας Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς δὲν διετύπωσε αὐτὴν κατὰ τὸν λογικὸν τύπον τοῦ Ἀριστοτέλους, προσχεδιάζων οὕτω ὅλην τὴν ἐν τῇ δύσει σχολαστικὴν τοῦ μεσαιῶνος; Καὶ τῶντι παρὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως, ἥτις διεδίδετο διὰ τοῦ κηρύγματος εἰς τοὺς ἀπλοὺς τῇ καρδίᾳ καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ ὑπὲρ πάντα λόγον πειστικοῦ παραδείγματος τῶν διωγμῶν καὶ τῶν μαρτυρίων, ἐχρειάζοντο καὶ τὰ ὄπλα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου πρὸς φώτισιν τῶν σοφῶν, πρὸς διασκέδασιν τῶν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πιστοὺς ἀναφυσμένων ἐνίοτε δισταγμῶν, πρὸς ἀντίρρουν τῆς πλάνης, πρὸς ἀνασκευὴν πάσης αἱρέσεως καὶ πρὸς ἐπιστημονικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος καὶ τῆς πίστεως. Τὸ ἔργον τοῦτο θαυμασίως καὶ θεοπνεύστως ἐξετέλεσαν αἱ οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, καὶ τὸ ἐξεπλήρωσαν ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Βυζαντινῆς ἐκείνης αὐτοκρατορίας, ἥτις ἐν μέσῳ πολλῶν ἀνθρωπίνων ἐλλείψεων καὶ διαφθορῶν ἔχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ μέγα τοῦτο πλεονέκτημα, ὅτι συνεταύτισε τὸν ῥωμαϊσμὸν, τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὸν χριστιανισμὸν, καὶ τοῦτον ἐνομοθέτησε διὰ τῶν Συνόδων, αἵτινες καὶ τὸ δόγμα διετύπωσαν, καὶ τὴν ἐκκλησίαν ὠργάνισαν καὶ τὰ τῆς λατρείας διέταξαν, καὶ ἔδωκαν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τὴν διηνεκὴ ἐκείνην σύστασιν, ἥτις διήλθεν ἤδη δεκαοκτῶ αἰῶνας, διέσωσε τὸν ἑλληνισμὸν κατὰ τὴν μακρὰν ὑποδούλωσίν του, καὶ εἶναι εἰσέτι πλήρης ζωῆς καὶ μέλλοντος. Πρὸς αὐτὴν σήμερον ἀτενίζουσιν ἄπειρον πλῆθος ψυχῶν θεοσεβῶν, αἵτινες οὐτὲ τὸν κατακερματισμὸν καὶ εἰ δυνατόν εἰπεῖν τὴν ἀποκονίωσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀνέχονται, οὐτὲ τὴν ῥωμαϊκὴν ἀνθρωπολατρείαν. Καὶ ἡ μὲν ἀπιστία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐχλεύαζε τὰ ἔργα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἡ σοφωτέρα κριτικὴ τοῦ παρόντος ἀποφαίνεται περὶ αὐτῶν

(α) Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται ἡμῶν τῶν χριστιανῶν εἰσι. Ἀπολογ. ἀ. 51.

ἐπιεικέστερον. Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἕλληνες εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ συναισθανόμεθα ὅτι εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν πατρίδα, διότι δι' αὐτῆς τῆς γλώσσης ἡμῶν καὶ ἡ ἀρχαία Γραφή καὶ ἡ νέα πίστις διεδόθησαν, καὶ διὰ τῆς σοφίας τῶν προγόνων ἡμῶν ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν τῆς θείας ἐμπνεύσεως ἐθεμελιώθη ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἐφώτισεν ὅλην τὴν οἰκουμένην.

Τὸ βυζαντινὸν κράτος διελύθη καὶ κατεκτήθη, οὐδὲ εἶναι τῆς παρούσης πραγματείας νὰ ἐκδηλώσωμεν τὰ αἷτια τῆς δδυνηρᾶς ταύτης πτώσεως, ἀφ' ἧς χρονολογεῖται ἡ δουλεία τοῦ ἡμετέρου ἔθνους. Κατελύθη τὸ κράτος καὶ ὑπεδουλώθη τὸ ἔθνος, ἀλλ' ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἀπείθανε, διεδόθη εἰς τὴν δύσιν καὶ ἐπὶ τέλους ἠγέρθη.

Ε'.

Ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀνατολῇ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας συνεδύαζον μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, τὸ αὐτὸ ἔργον ἐτελεῖτο ἐν τῇ δύσει διὰ τοῦ μεταξὺ γ' καὶ δ' ἑκατονταετηρίδος ἀκμάσαντος ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ εὐσεβεστάτου τούτου ἀνδρὸς ἦτο, καθ' ἃ λέγει ὁ σοφὸς αὐτοῦ μεταφραστὴς Σαίσσετος, ἀνά καταλάβῃ τὸν πλατωνισμὸν, ὅστις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν πνευματισμὸς, διὰ τῶν προφανεστέρων αὐτοῦ χαρακτήρων, καὶ νὰ συσσωματώσῃ αὐτὸν μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅπερ ὁ ἱουστίνος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐσχεδιάσαν, καὶ διὰ τῶν τολμηρῶν ἰδεῶν του διεκινδύνευσεν ἀποτυχὼν ὁ Ὀριγένης, ἐπεφύλαττεν ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον, καὶ τὸ ἔργον τοῦτο ἤρμοζε θαυμασίως εἰς τὸ ὕψος τοῦ λόγου, εἰς τὴν ἀδολογὴν ψυχὴν του, εἰς τὴν ἐκτασιν καὶ τὴν ἀνωτάτην εὐθύτητα τῆς μεγαλονοίας του, τὸ ἐξετέλεσε δὲ μὲ ἀξιοθαύμαστον δύναμιν. Τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὸν πλατωνισμὸν ἠνωθέντας διὰ τῶν χειρῶν του οὐδεὶς πλέον ἠδυνήθη ν' ἀποχωρίσῃ ἀλλήλων. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ μεσαιῶνι, ὅτε ὁ Ἀριστοτέλης ἐγένετο ὁ χρησμὸς τῶν θεολόγων, ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος, ὡς ἔλεγον, ὅτε Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης ἐπεχείρισε νὰ ἐντυπώσῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν σφραγίδα τοῦ περιπατητισμοῦ, ἡ πλατωνικὴ καὶ αὐγουστινιανὴ ὑπόστασις δὲν ἐξέλιπε. Τὸ πνεῦμα τοῦ πλατωνισμοῦ, ὡς φλὸξ μὴ ἐντελὼς ἐσβεσμένη, δὲν ἔπαυσε ζῶν καὶ ἀκτινοβολοῦν δι' ὅλου τοῦ μεσαιῶνος μέχρι τῆς ἡμέρας καφ' ἣν ὁ Μαλεβράγχης, ὁ Φενελὼν, ὁ Βοσουέτιος, ὁ Λεϊβνίτιος ἀνέλαβον ἐκ νέου τὸ ἔργον τῆς μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς πλατωνικῆς ιδέας συμφιλιώσεως ὑπὸ τὴν ἀναπεπταμένην σημαίαν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. (Saisset, Cité de Dieu, σελ. 50 τῆς Εἰσαγ.) Καὶ ταῦτα μὲν ἄριστα παρατηρεῖ ὁ εὐφυέστατος

φιλόσοφος οὗ τὸν ἄωρον θάνατον θρῆναι εἰσέτι ἡ Γαλλικὴ σχολή. Ἐὰν δὲ διατρέξωμεν τὴν μακρὰν ἐποχὴν ἣτις προηγείται τῆς ἐν τῷ ΙΒ' αἰῶνι ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, τί παρατηροῦμεν;

Διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν νέαι στοιχεῖα ἀναντιρρήτως εἰσῆχθησαν, καὶ οὐκ ὀλίγον ἐπενήργησαν εἰς τὴν μάρτυσιν τοῦ νέου πολιτισμοῦ, νέαι αἰσθήματα, νέαι ιδέαι, νέαι ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ θεσμοί. Ἡ κατάκτησις ἐγέννησε τὸν τιμαριωτισμὸν, τὸ ἱπποτικὸν πνεῦμα, τὴν ἰδανίκευσιν τοῦ ὠραίου φύλου, ἀρχιτεκτονικὴν φέρουσιν χριστιανικὸν χαρακτήρα, ποίησιν καὶ γραμματολογίαν ὧν δὲν ἀμφισβητοῦμεν ποσὼς τὴν ἀφέλειαν, τὴν χάριν, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν γονιμότητα, οὐδὲ εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὸν μεσαιῶνα ὡς ἐποχὴν καθ' ἣν βάρβαρον, ἐν ᾧ ἦτο οὐσιωδῶς ἐποχὴ ἀναγεννήσεως. Ἀλλ' ἐὰν κατὰ τοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν τέχνην τοῦ καλοῦ ἔχῃ στοιχεῖα ἴδια ὁ μεσαιῶν, τί ἔχει κατὰ τὴν ἐπιστήμην; οὐδὲν στοιχεῖον πρωτότυπον, ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι πᾶσα ἡ τότε ἐπιστήμη ἀνάγεται εἰς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἐὰν αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἀνάπτυξις τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅτε δὲ ὅλη ἡ ποίησις καὶ σοφία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐνεσαρκώθη οὕτως εἰπεῖν εἰς τὴν μοναδικὴν διὰ τὸ ὕψος καὶ θεῖαν τωόντι τριλογίαν τοῦ Ἀλγιέρν, βεβαίως ὀλίγα Ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἰσῆλθον εἰς αὐτήν, καὶ ταῦτα διὰ τοῦ ῥωμαϊσμοῦ ὃν ἐγίνωσκε κάλλιον ὁ Θεσπέσιος ἀοιδὸς τῶν τριῶν κόσμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέαι γλώσσαι, ἡ πρώτη τῶν νεολατινικῶν, διετυπώτο διὰ τοῦ Δάντου, μὲ νέους ῥυθμοὺς καὶ τύπους καὶ καλλιτεχνικοὺς νόμους· ἀλλ' οὐχ ἦττον καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἀθάνατον ποίημα αὐτοῦ δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀνεύρωμεν οἶοναί τὴν ἑμμεσον ἀντανάκλασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ πολλῶν καὶ προσώπων καὶ φράσεων καὶ εἰκόνων καὶ μύθων καὶ παραδόσεων, καὶ πρὸ πάντων διὰ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Οὐεργιλίου. Μεγάλοι δὲ ἑλληνισταὶ ἦσαν ὁ Βοκάκιος καὶ ὁ Πετράρχης, καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ Δάντου ἐγεννήθη ὁ μέγας φιλόσοφος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὁ συσσωματώσας μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ τὸν περιπατητισμὸν, ὡς τὸν πλατωνισμὸν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος. Ἐκ δὲ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας ἐτράφη ἡ διάνοια τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα, καὶ δι' αὐτῆς ὠξύνθη καὶ ἐξησκήθη καὶ ἐστομώθη διὰ τοὺς μέλλοντας ἀγῶνας τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' αὕτη δὲν ἠδύνατο ν' ἀναγεννηθῇ εἰμὴ μετὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἡ ἀναγέννησις.

Ἐὰν δὲ ἐν τοσούτῳ ἀκολουθήσωμεν τὰς τύχας τῆς καλλιτεχνίας καὶ ἰδίως τῆς ζωγραφίας ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τῆς ΙΓ' μέχρι τῆς ΙΣ' ἑκατονταετηρίδος,

τί εὐρίσκομεν; τί μαρτυρεῖ ἡ ἀδέκαστος ἱστορία; Ἡ Ἰταλικὴ ζωγραφία εἶναι ἡ πηγὴ, ἡ διδάσκαλος, ἡ τροφὸς πάσης ζωγραφίας· σχολαὶ διάφοροι ἀνεφάνησαν βραδύτερον ἀλλὰ τοῦ τῆς Εὐρώπης ἰδίᾳ ἔχουσαι καὶ λαμπρὰ προτερήματα, ἀλλὰ πᾶσαι ὑπέμειναν τὴν σωτήριον ἐπιρροὴν τῆς Ἰταλικῆς τέχνης, καὶ τὰ ἀριστουργήματα αὐτῆς ἐμιμήθησαν καὶ δὲν ὑπερέβησαν. Πόθεν δὲ ἔλαβεν αὕτη τὰ πρῶτα μαθήματα, τοὺς πρώτους κανόνες, τὰ πρῶτα παρδείγματα; Ὁ Κιμαβόης ἦτο μαθητὴς Ἑλλήνων, καὶ τούτου μαθητὴς ὑπῆρξεν ὁ Γιόττος, ἐξ οὗ ὁ Φρά Ἄγγελος καὶ ὁ Ὀρσάνικος καὶ ὅλη ἡ περιφανὴς ἐκείνη διαδοχὴ ἥτις παρήγαγε Λεονάρδον τὸν Βίγγιον, τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελον, τὸν Τιτιανὸν καὶ τὸν μέγιστον πάντων Ραφαήλ τὸν Σάντιον. Ἐν τούτῳ κορυφοῦται ἡ γραφικὴ τέχνη, οὐδὲ ἄλλοτε ποτε ἀνεβιβάσθη εἰς τοιοῦτον μεγαλεῖον. Καὶ εἰς τοῦτο ἐφθασε διὰ τῆς συνενώσεως τῆς χριστιανικῆς ἰδέας μετὰ τῆς πλαστικῆς τελειότητος τῆς Ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος καὶ καλολογικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀποδεικνύεται (α). Ἐν τῇ βιογραφίᾳ αὐτοῦ ἀναφέρεται ὅτι μετ' ἐπιστάσεως καὶ ἀγάπης ἐμελέτα τὰ διασωθέντα μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς γλυπτικῆς, καὶ ἐν αὐτοῖς ἀνεκάλυψε τὸ ἰδανικὸν ὅπερ ἐπόθει ἡ παρθενικὴ ψυχὴ του καὶ φυσικῶς ἐμελλε νὰ συνενώσῃ μετὰ τὸ θεῖον ἰδανικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ. Λέγομεν δὲ φυσικῶς, διότι ἐν εἶναι τὸ καλὸν, ὡς τὸ ἀληθές καὶ τὸ ἀγαθόν, καὶ ἐὰν ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ τὸ τέλειον καλὸν καὶ ἀληθές καὶ ἀγαθὸν αἰδιῶς συναυγάζουσι, τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ οὐ μόνον δὲν μάχεται πρὸς τὸ θεῖον, ἀλλὰ τοῦναντίον πρὸς αὐτὸ τείνει καὶ δι' αὐτοῦ συμπληροῦται. Οὐδεμίαν δὲ καθυπερότεραν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης ἔχομεν τῆς ὑπὸ τῶν ἔργων τοῦ Ραφαήλ χορηγουμένης. Ἐκεῖ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὸ θεῖον, τόσῳ ἁρμονικῶς συνδυάζονται, ὥστε φαίνονται ἀδιάσπαστα ἀλλήλων, καὶ ἐν ᾧ ὁ Ἀπελλῆς καὶ ὁ Φειδίας ἠδύναντο νὰ ἀναγνωρίσωσιν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ραφαήλ τὴν χάριν καὶ τὴν καθρότητα τῶν ἰδίων γραμμῶν, τὰ ἔργα ταῦτα ὡς ὑπ' αὐτῆς ἐμπνευσθέντα ἐπίσης εὐλόγως διεκδικεῖ ἡ χριστιανικὴ ἰδέα. Εὐτυχὴς δὲ ὁ νεώτερος πολιτισμὸς ἐὰν πάντοτε ἡ πίστις ἐπέστεφε τὴν ἐπιστήμην, καὶ ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἡγίαζε τὴν τέχνην.

Ὁ μεσαιὼν τελευτᾷ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ νέα ἱστορία. Ἀρχεται δὲ διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, καὶ αὕτη, ὡς ἤδη

εἴπομεν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐν τῇ ἐσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἀναγέννησις αὐτοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δι' αὐτῆς ἕτερος μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ νέου πολιτισμοῦ προστίθεται σύνδεσμος. Ἐγκαταλιπὼν τὸ πτώμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τὸ ζωσφόρον πνεῦμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ διεύθυνε τὴν πτῆσιν του καὶ πρῶτην τὴν Ἰταλίαν ἐθέρμανε διὰ τῆς πνοῆς του. Ἐκεῖ κατέφυγον οἱ τελευταῖοι τῶν Ἑλλήνων, φέροντες ὡς ἐφεστῖους θεοὺς τὰς δέλτους τῆς προγονικῆς αὐτῶν εὐκλείας. Ἐκτοτε πᾶσα ἡ Εὐρώπη ἐλληνίζει, ἀκαδημαῖαι ἰδρύονται, Ἑλληνικὰ βιβλία μεταφράζονται, σχολιάζονται, παραδίδονται καὶ ἐκτυποῦνται, ἀνανεοῦνται αἱ συζητήσεις τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Λυκείου, αἱ νέαι διάλεκτοι μορφοῦνται ὁριστικῶς καὶ κανονίζονται καὶ πλουτίζονται διὰ τῆς Ἑλληνικῆς, καὶ κατ' αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν συμπίπτει ἡ εὑρεσις τοῦ τύπου, τοῦ χάρτου, τῆς ναυτικῆς πυξίδος, ἡ πηγίωσις τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης, καὶ νέος κόσμος ἀνακαλύπτεται ὡς ἐμελλον καὶ αὐτὸν νὰ καταυγάσωσιν αἱ ἀκτίνες τοῦ ἀνατείλαντος καὶ ἀνεσπέρου ἐκτοτε φωτός τῆς ἑλληνικῆς μαχλονοίας. Γνήσιος γόνος τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ νέος πολιτισμὸς δὲν ἀποχωρίζει πλέον ἀπ' αὐτοῦ τὸν ἑλληνισμόν· καὶ κατὰ μὲν τὰ πνευματικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, παράγει νέαν φιλολογίαν καὶ τέχνην καὶ ἐπιστήμην, κατὰ δὲ τὴν θρησκείαν, τὴν διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀναμόρφωσιν, κατὰ δὲ τὴν πολιτείαν, τὴν ἀγγλικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν.

Εἰς τὰ μεγάλα ταῦτα ἔργα, ὧν τοὺς καρποὺς σήμερον ἀπολαμβάνομεν καὶ μεταδίδομεν τελειότερους εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς, συνετέλεσεν ἄρα ὁ ἑλληνισμὸς, ἡ ὁπτικὴ ἀπάτη ἑθνικοῦ αἰσθήματος παριστᾷ ἡμῖν πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τῆς φίλης πατρίδος; Ἄρα δὲν ἀληθεύει ὅτι μέχρι τῆς ἐσχάτως ἐκραγείσης ῥωμαντικῆς ἀντενεργείας, ἡ εὐρωπαϊκὴ ποίησις καὶ τέχνη εἶχον ὡς ὑπογραμμὸν τὴν ἑλληνικὴν ἰδανικότητα; καὶ αὕτη δὲ ἡ αὐστηροτέρα θεωρία τοῦ καλοῦ δὲν εὐρίσκει ἐν αὐτῇ τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τοῦ τύπου, ἁρμόζουσιν εἰς τὴν νέαν ὡς ἡρμόζεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ὑπόστασιν; ἢ οἱ τύποι, οἱ ἀθάνατοι τύποι τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Φειδίου, κατατίθενται εἰς τὰ μουσεῖα ὡς πεπαλαιωμένα πλέον καὶ ἄχρηστα ἐργαλεῖα; Καυχᾶται, καὶ δικαίως, ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς διὰ τὰς θαυμασίας προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς βιομηχανίας· ἀλλὰ τὰς βάσεις τῆς μαθηματικῆς, τῆς λογικῆς καὶ τῆς θεωρίας τῶν φυσικῶν φαινομένων πάντοτε ἀναζητεῖ καὶ εὐγνωμόνως ἀναγνωρίζει εἰς τὰ πρῶτα διδάγματα τῶν Ἑλλήνων. Ἐν δὲ τῇ πρώτῃ τῶν ἐπιστημῶν ἡγέρθη βεβαίως κατὰ τῆς σχολαστικῆς τοῦ μεσαιῶνος ὁ Βάκκων οὐχ ἥττον ἢ ὁ Καρτέσιος, ἀλλ' ὁ μὲν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ἀνενέωσε τὸ γνῶθαι

(α) Ὁ Ραφαήλ μετέγγισεν, εἶπεν ὁ K. Vischer, τὸ χρυσοῦν περιεχόμενον τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος εἰς τὸ ἀργυροῦν σκεῦος τῆς ἐρασιτέλειας.

σαυτὸν τοῦ Σωκράτους, καὶ ἐπανεφέρε τὴν ἐπὶ τῆς ὕλης κυριαρχίαν τῆς ἰδέας, εἰς τὴν κυρίως ὑφίστατο ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία· ὁ δὲ ἀνέπτυξε μεγαλοπρεπῶς τὴν περὶ ἐπαγωγῆς θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ παντοῖα μὲν φιλοσοφικά συστήματα ἀνεφάνησαν καὶ ἀναφαίνονται καὶ ἀνακυκλοῦνται καθ' ἑκάστην, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἀνακυκλώσεις αὗται ἐν μόνον ἔχουσι κέντρον, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν φωτοβόλον ἐστίαν. Ὁ ἑλληνισμὸς ζῇ λοιπὸν ἐν τῷ νέῳ πολιτισμῷ ὡς στοιχεῖον αὐτοῦ ἀδιάσπαστον, ζῇ ὡς τύπος ἀνώτατος ἐν ἀδιακόπως μελετῶσι καὶ σχολιάζουσι καὶ ἀναπτύσσουσιν οἱ μεταγενέστεροι, ἀλλ' οὔτε ἐξήντησαν εἰσέτι οὔτε ὑπερέβησαν. Αἱ ἐρμηνεῖαι καὶ αἱ διαφορώσεις τῶν ἡμετέρων κλασικῶν καθ' ἑκάστην ἐπαναλαμβάνονται· χυθὲς μόλις ἔτυχεν ὁ Πλάτων ἐρμηνέως ἐμβαθύναντος εἰς ὅλα τὰ μυστήρια τοῦ ἰδανισμοῦ τοῦ (α), καὶ τὴν σοφὴν ἐξήγησιν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰσέτι δὲν συνεπλήρωσεν ἕτερος διάσημος καθηγητὴς ἐν Γαλλίᾳ (β). Ἡμέρα σχεδὸν δὲν παρέρχεται χωρὶς νὰ προκύπτῃ εἰς φῶς νέα μελέτη τῶν ποιητῶν, τῶν ῥητόρων, τῶν ἱστορικῶν, τῶν φιλοσόφων τῆς Ἑλλάδος, καὶ πάντα τὰ ἔθνη συμμετέχουσι τῆς διηνεκοῦς καὶ βαθείας ταύτης ἀναδιφήσεως.

Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ χώρᾳ τῆς πίστεως ἡ κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἀντενέργεια, ἥτις πρῶτον ἐγένετο διὰ τῆς ἀναμορφώσεως, καὶ σήμερον εὐρίσκεται καὶ εἰσδύει βαθύτερον εἰς τὰς συνειδήσεις καὶ αὐτῶν τῶν καθολικῶν ἐνεκεν τῶν νέων ἀξιώσεων τῆς παπασύνης, ἐὰν θεωρηθῇ κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς οὐσίαν καὶ σημασίαν, δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπιστροφή καὶ προσέγγις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκαίνων οἵτινες χαίρουσιν ἐπιβαρύνοντες τὰ ἄδικα τῶν ἑτεροδόξων, τὴν δὲ ἀνεξιθρησκίαν, περιλαμβανομένην ἐν τῇ ἀγάπῃ, θεωροῦμεν ὡς πρῶτιστον χριστιανικὸν καθήκον, καὶ εἰς τὰς διαφορὰς χριστιανικῆς κοινωνίας ζητοῦμεν μᾶλλον τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφοράς, ὅ,τι ἐνοῖ μᾶλλον ἢ ὅ,τι διαίρει, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ διαστρέψωμεν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὅτε ὁ παναγιώτατος οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀπῆντησεν εἰς τὴν περὶ ἐνώσεως πρόσκλησιν τοῦ ἐν Ρώμῃ ἀρχιερέως διὰ τῆς ἱστορίας, ὅτε τῷ εἶπεν, ἰδοὺ οἱ αἰῶνες καθ' οὓς ἐτηρήθη ἡ ἐνότης τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἃς ἐξατάσωμεν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ τὴν σημερινὴν αὐτῶν κατάστασιν, καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἐνεωτερίσαμεν προθύμως ἀφαιροῦμεν πᾶσαν ἀλλοίωσιν, πᾶσαν προσθήκην, ἀλλὰ καὶ παρ' ὑμῶν τὸ αὐτὸ ἀπαιτοῦμεν, οὐδὲν ἀπῆντησεν οὔτε ἠδύνατο ν' ἀπαντήσῃ ἡ Ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία. Ὅτε δὲ μὴ ἀνεχόμενοι τὸν ζυγὸν τῆς Ῥώμης ἠγέρθησαν κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα οἱ

διαμαρτυρόμενοι καὶ ἀπεσπάσθησαν ἀπ' αὐτῆς, παρ' ἐκινήθησαν εἰς τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐκείνων λόγων δι' οὓς καὶ ἡμεῖς ἀπ' αὐτῆς ἀποχωρίσθημεν, διατηροῦντες καθάραν καὶ ἀλώβητον τὴν ἱεράν παρακαταθήκην τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας. Ἡ ἀναμόρφωσις δὲν θὰ ἐγένετο, εἰ μὴ προὔπῃρχεν ἡ παραμόρφωσις καὶ ἡ διαφθορά. Ἐὰν δὲ πᾶσα ἀντενέργεια ὡς ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν προέβαινεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πέραν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, καὶ ἐὰν ἄλλαι ἦσαν αἱ τότε περιστάσεις τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, κατὰ πᾶσαν λογικὴν πιθανότητα ἡ ἀναμόρφωσις θὰ ἦτο ἔκτοτε ἀπλὴ ἐπιστροφή εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντενέργεια προέβη πέραν τοῦ δέοντος, ὅτι καὶ κατὰ τὰ δόγματα καὶ κατὰ τὰ μυστήρια καὶ κατὰ τὰς τελετάς ὁ προτεσταντισμὸς ἐνεωτέρισεν, ὅτι διηρέθη καὶ ὑποδιηρέθη ἐπ' ἄπειρον, ὅτι παρήγαγε τὸν κατ' ἀντονομασίαν λεγόμενον ὀρθολογισμόν, τὸν ὑποσκάπτοντα πάντα τὰ θεμέλια τῆς πίστεως, καὶ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ διαμαρτυρόμενοι σήμερον ποθοῦσι τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας. Πολλὰ πολλαχοῦ τῆς αἰσίας ταύτης διαθέσεως συμπτώματα ἡδυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν, ἀλλ' ἀρκοῦσι τὰ γεγονότα ὧν ἰδίους ὁμῆμασιν ἀντελήφθημεν (α), ἀρκεῖ καὶ ἡ ἐν Γερμανίᾳ ὁσημέραι γινομένη τοῦ παπισμοῦ ἐξέλεγχις καὶ ἡ ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ κατ' αὐτοῦ καταφορά. Εὐχόμεθα δὲ ἵνα ἡ ἀπώλεια τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἣν ὡς μέγιστον δυστύχημα θρηνεῖ ἡ ἐν Ρώμῃ ἐκκλησία, ἐν ᾗ ὥφειλε νὰ τὴν θεωρῇ κατὰ πάντα χριστιανικὸν λόγον ὡς μέγιστον εὐεργέτημα, ἐμποιήσῃ ἐν αὐτῇ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀληθοῦς αὐτῆς ἀποστολῆς καὶ τῶν ἀληθῶν αὐτῆς καθηκόντων, ἐνισχύσῃ δὲ εἰς τὰ πνεύματα τῶν καθολικῶν τὴν πρὸς ἡμᾶς εὐνοίαν, ἥτις ἀναντιρρήτως ὑπάρχει εἰς πολλοὺς τῶν διαμαρτυρομένων. Ἐὰν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐκ μέρους ἡμῶν ἐκπληρώσωμεν πάντα τὰ καθήκοντα τῆς θέσεως ἐν ᾗ διεφύλαξεν ἡμᾶς ἡ θεία πρόνοια, δύναται, καὶ δύναται νὰ ἐκλάμψῃ ἡ ἀγία ἡμέρα, καθ' ἣν οὐ μόνον ὁ ἐθνικὸς ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς θέλει ἀναγνωρισθῇ ὡς πρῶτιστον στοιχεῖον τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Τὰς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ ἐπέσπευσε θυμασίως πρῶτον ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἔπειτα ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις. Τὰ δύο ταῦτα γεγονότα δὲν εἶναι ἀπόρροια καὶ παράτασις τοῦ μεσαιῶνος, ἀλλ' ἀντενέργεια κατ' αὐτοῦ, εἶναι καθαρὰ προϊόντα τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀναμορφώσεως. Ἡ κατὰ τὴν πνευματικὴν χώραν ἐλευθερία ἔπρεπε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Καὶ ὁμῶς τὰ τελευταῖα ἔχνη

(α) Ὅρα τὸ καθ' ὅλα ἔχον πόνημα τοῦ K. Alfred Fouillée τὸ ἐπιγραφόμενον «La philosophie de Platon».

(β) Ὁ K. Barthélemy St. Hilaire.

(α) Ὅρα τὴν ἐκθεσιν τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου περὶ τῆς εἰς τὴν Ἀγγλίαν μεταβάσεως αὐτοῦ.

τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἐξηλείφθησαν. Ἡ ἐκ τῆς κατακτήσεως τιμαριωτικὴ τάξις ἡ παραγαγοῦσα τὴν νέαν ἀριστοκρατίαν, διατηρεῖ εἰσέτι τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ὑπεροχῆς καὶ ἐνιαχοῦ τινὰ τῶν προνομίων τῆς, ἀλλὰ συμμεταβάλλεται βαθμηδὸν μετὰ τὰς ἐπελθούσας καὶ καθημερινῶς ἐπερχομένας μεταβολὰς τῶν ἰδεῶν καὶ ἠθῶν καὶ θεσμῶν, μέχρις οὗ καταντήσῃ ἀπλῇ ὑπεροχῇ πλούτου, παιδείας, ἐκδουλεύσεων, καὶ συναρμολογηθῇ ὡς συντηρητικὸν στοιχείον μετὰ τῆς ἐνότητος τῆς πολιτείας ἀφ' ἐνὸς, ἣν συγκρατεῖ καὶ σώζει ἡ μοναρχία, καὶ τῆς δημοκρατικῆς ποικιλίας ἀφ' ἑτέρου, ἣν παράγει ἐξ ἀνάγκης ἡ ἰσονομία. Τὸ κάλλιστον τοῦτο πολίτευμα προδιετύπωσεν ἀπ' ἀρχῆς ἡ Ἑλληνικὴ σοφία, πρὸς τοῦτο δὲ τείνουσιν ἀκατασχέτως πᾶσαι αἱ νέαι κοινωνίαι, τοῦτο πραγματοποιοῦν καὶ προοδευτικῶς τελειοποιεῖ ἡ Ἀγγλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μεταπολιτεύσεως, καὶ ἀγωνίζεται δι' ἄλλεπκλήλων περιπετειῶν νὰ οἰκαιοποιηθῇ ἡ Γαλλία ἀπὸ τῆς ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐπαναστάσεως. Τὰ δύο ταῦτα κινήματα διεδόθησαν, εἴτε διὰ τοῦ παραδείγματος εἴτε διὰ τῆς ἀμέσου ἐνεργείας, ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἔλαβαν δὲ ἐν τῷ μεταξὺ πλήρη καὶ ὀριστικὴν καθιέρωσιν ἐν Ἀμερικῇ ὑπὸ τὸν τύπον τῆς δημοκρατικῆς ὁμοσπονδίας. Ἐλεγε μεγαλοφυὴς γυνὴ, ὅτι ὁ δεσποτισμὸς εἶναι νέος ἐν Εὐρώπῃ καὶ οὐχὶ ἡ ἐλευθερία. Τῷόντι ἡ ἐλευθερία ὑπῆρξεν ἐν Εὐρώπῃ ὑπὸ μορφήν μᾶλλον δημοτικοῦ ἢ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, πρὶν ἢ προκύψῃ πανίσχυρος καὶ ἀπροκάλυπτος ἡ ἀπόλυτος μοναρχία. Ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ καθ' ἑαυτὴν πατρίς τῆς ἐλευθερίας; γινώσκετε ἄλλην ἐλευθερίαν πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς; Ποῦ κατὰ πρῶτον συντησθέντη ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀτομικὴν ἀνεξαρτησίαν τὴν ἀτομικὴν ἀξιοπρέπειαν, καὶ ποῦ ἔκαμε πληρεστέραν καὶ λαμπροτέραν χρῆσιν αὐτῶν; Ζητοῦσιν οἱ δημοσιολόγοι τὰς πηγὰς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος εἰς τὰ δάση τῆς Γερμανίας, καὶ τὴν ἐλευθερίαν βλέπουσι κατὰ πρῶτον εἰσερχομένην εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν γερμανικῶν φυλῶν· καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἔχῃ σχετικὴν τινα ἀλήθειαν. Ἀλλ' ἐρωτῶμεν, πρὸ τοῦ μεσαιῶνος δὲν ἀνεφάνη ἡ ἐλευθερία ἐν Ἑλλάδι; ποῖον στοιχεῖον τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ Ἑλληνικὰ κράτη, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην; Τὸ αἰρετὸν τῶν ἀρχῶν, ἡ δημοσιότητα καὶ ἡ εὐθύνη τῆς ἐνεργείας τῶν, ἡ ἐλευθερία συζητήσεως τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, ἡ πολιτικὴ εὐγλωττία, ἡ ἐξ ἴσου ἀπονεμομένη δικαιοσύνη, ἡ κυριαρχία τοῦ κοινωνικοῦ λόγου, ἡ ἰσονομία, ἡ ἰσοπολιτεία δὲν εἶναι ταῦτα πάντα ὅροι καὶ θεσμοὶ Ἑλληνικοί; Ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου, ἐν μικρῷ σημείῳ τῆς ὑδρογείου σφαίρας καὶ ὑπὸ ὁμάδος ἀνθρώπων μὴ συναποτελούσης μήτε μίαν συνοικίαν τοῦ Λονδίνου ἐγένοντο πάντα τὰ πειράματα,

πάντες οἱ συνδυασμοὶ τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἐκαὶ διὰ τῆς πείρας οὐχ ἤττον ἢ διὰ τῆς θεωρίας προεχάραχθη τὸ ἰδανικὸν τῆς πολιτείας, ὡς διετυπώθη τὸ ἰδανικὸν τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τῶν νέων χρόνων ἔρχεται οὐχὶ σπανίως εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν, διότι μία εἶναι ἀμφοτέρων ἡ οὐσία, καὶ οἱ πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῆς ὅροι εἶναι πάντοτε οἱ αὐτοί, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ βῆμα τῶν νεωτέρων φαίνεται ἐνίοτε ἀντήχησις τῆς Πνυκῆς, καὶ ἐκ τῆς πολιτικῆς σοφίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῶν σοφῶν, καὶ λόγους καὶ παραδείγματα καὶ ἐπιχειρήματα ἀρῶνται οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ καθ' ἑκάστην. Δὲν εἶναι ἄρα ξένος ὁ ἑλληνισμὸς πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἐν Εὐρώπῃ. Καὶ ἐὰν ἐπετρέπετο ἡμῖν, ἠθέλομεν μάλιστα παρατηρήσει ὅτι ἡ ταυτότης τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλευθερίας δὲν εἶναι τὸς ἐνδόμυχος ὅσω συνήθως ἐκλαμβάνεται, διότι μεταξὺ αὐτῶν ἐμεσολάβησεν ἡ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποκάλυψις, καὶ ὅτι διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν μᾶλλον ἢ διὰ τῶν συνδυασμῶν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πλουτολογίας δύνανται νὰ λυθῶσι τὰ τρομερὰ ζητήματα, ἅτινα ἐπίκεινται σήμερον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς κοινωνίας, ἀνάγονται οὐσιωδῶς εἰς τὴν συμφιλίωσιν τῶν ὀλίγων καὶ τῶν πολλῶν, τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν, τοῦ κεφαλαιούχου καὶ τοῦ ἐργάτου, τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ ἀπόρου, τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἀπαιδεύτου, οἵτινες οὐχ ἤττον ἔχουσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ ὡς ἄνθρωποι καὶ ὡς πολῖται, συμφιλίωσιν ἣν μόνη δύναται νὰ ἐπιφέρῃ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἄγονος, ἡ ἐλευθερία ἐπικίνδυνος καὶ ἡ δικαιοσύνη ἀσυμπλήρωτος. Καὶ τῷόντι πᾶσα ἡ ἱστορία ἀποδεικνύει ὅτι πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ὃν ἀνέπτυξε μέχρις ἀνωτάτου βαθμοῦ ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος, χωρὶς ὅμως ν' ἀναχαιτίσῃ τὴν πτώσιν αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ κατέλθῃ ὁ θεᾶνθρωπος, δι' οὗ ὁ νόμος τῆς δικαιοσύνης ἐπληρώθη διὰ τοῦ νόμου τῆς ἀγάπης, καὶ τὸ ἀνθρώπινον ἰδανικὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ εὗρηκε τὸ θεῖον αὐτοῦ ἀντικείμενον.

Σ.

Ἡ Θεοφιλὴς χώρα ἐν ἣ ἐτελέσθη πρὸ πάντων τὸ μέγα τοῦτο μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ αἰωνίως ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς βαρβαρότητος. Εἶδομεν πῶς ὁ ἑλληνισμὸς διεδόθη καὶ ἐνήργησεν εἰς τὴν δύσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ πατρίδι δὲν ἀπέθανε. Διεσώθη δὲ διὰ τῶν αὐτῶν στοιχείων ἅτινα παρήγαγεν ἡ οἰκοιοποιήθη διὰ τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου τῶν προγόνων του, καὶ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τὰ δύο ταῦτα

νήματα συμπλέκονται ἀλλήλοις καὶ νοερῶς καὶ ἡθικῶς, διὰ τῆς ἀνθρωπίνης οὐχ ἥττον ἢ διὰ τῆς θείας δυνάμεως, συμπλέκονται ἀδιασπάρτως, καὶ συνιστῶσι τὴν ἀδιάρρηκτον ἄλυσιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ταυτότητος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Δὲν ἔχομεν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, τὴν πολυμαθεῖαν τῶν ἀρνούμενων τὴν ταυτότητα τῶν νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἠθέλομεν τοὺς παρακαλέσει νὰ μᾶς εἰπῶσι πότε καὶ ποῦ διεκόπη ἡ ἄλυσις αὕτη ἣν συνόφονον πάντα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὰ τε ἀνθρώπινα καὶ τὰ θεῖα; Εἰσέβαλον ξένα φυλακὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπῆλθεν ἡ Ὀθωμανικὴ κατὰκτησις, ἡ φραγκικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ δὲ μετέβαλον οὔτε τὴν γῆν, οὔτε τὸν οὐρανόν, οὔτε τὴν φυλὴν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐξαλείψωσι τὸ παρελθόν, δὲν ἴσχυσαν νὰ ἐμποδίσωσι τὸ μέλλον. Ἐὰν ὑπάρχῃ ταυτότης ἐθνικῆς ἀναμφισβήτητος, τοιαύτη εἶναι ἡ ἡμετέρα. Πολλὰ ἐρρέθησαν ἐσχάτως περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων, καὶ συμφωνοῦμεν ὅτι εἰς τινὰ μέρη τοῦ κόσμου ἡ ἀρχὴ αὕτη, καίτοι καθ' ἑαυτὴν ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος, δυσκόλως δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ· ἀλλ' ἐὰν ἐρευνήσωμεν ποῖα εἶναι καθ' ἑαυτὰ τὰ ἀληθῆ γνωρίσματα, οἱ διακριτικοὶ τῶν ἐθνοτήτων χαρακτῆρες, θέλομεν πεισθῆ ὅτι δὲν ἀνάγονται πάντοτε εἰς τὴν ἐνότητα τῆς χώρας, ἢ τῆς γλώσσης, ἢ τῆς φυλῆς, ἢ τοῦ θρησκευματος, διότι περὶ τούτων δύναται νὰ ἐγερθῶσιν ἐνίοτε εὐλογοὶ ἀμφισβολαί, ἀλλ' οὐδεμία ἀμφισβολία ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν ἐνότητα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως, διότι εἰς τὴν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως ἀνάγεται καὶ ἡ ἀτομικὴ τοῦ ἀνθρώπου ταυτότης, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέει ἡ ἐνότης τοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐκάστου ἔθνους ἀποστολῆς. Τὴν δὲ ἐνότητα τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν συνειδήσεως ἐνεχάραξεν ὁ δάκτυλος τῆς ἱστορίας οὐ μόνον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ὅπου εἰσῆχθη ὁ ἑλληνισμός καὶ ἐξήσκησε τὴν σωτήριον αὐτοῦ ἐπιρροήν, διότι πανταχοῦ διέλαμψε διὰ τῶν αὐτῶν χαρακτῆρων, διὰ τῆς ἀρχαίας σοφίας καὶ διὰ τῆς μετ' αὐτῆς συνδουλοθείσης χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἑλληνισμός τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος εἶναι πανταχοῦ ἀχώριστος τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Διὰ τῶν αὐτῶν τούτων στοιχείων διεσώθη ὁ ἑλληνισμός εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως κατὰ τὴν πολυδάκρυτον ἐποχὴν τῆς δουλείας, αὐδέποτε ἐξηλείφθη ἀπὸ τῆς καρδίης τῶν Ἑλλήνων ἡ ἀγάπη καὶ μελέτη τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ λατρεία τοῦ Χριστοῦ. Σήμερον εἰσέτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην συνέρχονται τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία, τὰ δύο ταῦτα ἰδρύματα ἅτινα συγκεφαλαιοῦσιν αἰῶνας δόξης καὶ μεγαλείου, τὴν ἀνθρώπινον σοφίαν καὶ τὴν θεῖαν δύναμιν. Καὶ ἐὰν μελετήσωμεν τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τῆς μακρῆς σειρᾶς

τῶν κατὰ τοὺς δουλικούς αἰῶνας λογίων, ἣν φέρουσιν εἰς φῶς οἱ νέοι παρ' ἡμῖν μεσαιωνοδίφρι μετ' ἐπιμονῆς καὶ ζήλου ἀξίων παντὸς ἐπαίνου καὶ πάσης ἐμψυχώσεως, εὐρίσκομεν καὶ παρ' αὐτοῖς ἐνίοτε μὲν κεχωρισμένα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ συμπεπλεγμένα ἀλλὰ πάντοτε εὐδιάγνωστα τὰ δύο ταῦτα στοιχεία, τὴν κλασικὴν καὶ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν. Τίς λ. γ. δὲν ἀναγνωρίζει ἐν τῷ Εὐγενίῳ γνήσιον ἀπογονον τῶν τελευταίων φιλοσόφων, καὶ ἐν τῷ Νικηφόρῳ τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου; Καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν δὲν ἐξεπροσώπει ἀκραιφνῆ τὴν κλασικὴν παράδοσιν ὁ Κοραΐς, καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὁ Οἰκονόμος; Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν τάξιν τῶν λογίων ἐξετάσωμεν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀπαιδεύτου λαοῦ τὸν βίον καὶ τὰ, ἔργα, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, καὶ τὰ ἐκ πάντων τούτων ἀπορρέουσιντα ἐθνικὰ καὶ ἰδιωτικά ἔσματα, ἅτινα ἦσαν ἡ μόνη κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δυνατὴ τέχνη, ἀμέσως διακρίνομεν καὶ εἰς αὐτὰ τοὺς χαρακτῆρας τῆς ἀρχαίας καλλονῆς, τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀφέλειαν, τὴν εὐρυθμίαν, τὴν διαύγειαν καὶ τὴν χάριν, αἵτινες συνιστῶσι τὴν πλαστικὴν ἐντέλειαν τῶν ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων. Οὐδεὶς λαὸς ἔχει δημώδη ποίησιν τόσον ἐντελῆ, εὐτυχεῖς δὲ ἡμεῖς ἐὰν δυνθῶμεν νὰ μεταφέρωμεν τὰ μοναδικὰ ταῦτα προτερήματα εἰς τὴν ποίησιν τῆς ἐποχῆς μας.

Διὰ τῶν αὐτῶν δὲ στοιχείων δι' ὧν διεσώθη, ὅτε ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἠγέρθη ὁ ἑλληνισμός, καὶ διήγειρε τὸν ἐνθουσιασμόν τῆς Εὐρώπης, καὶ ἠγωνίσθη καὶ ἐθριαμβεύσεν. Οἱ γενόμενοι θεαταὶ τῆς μεγάλης ἡμῶν ἐπαναστάσεως ἐξεπλάγησαν κατ' ἀρχάς, καὶ ἠπόρησαν, καὶ δὲν ἐπίστευσαν τὸ πρωτοφανές τοῦτο θαῦμα ἐθνικῆς νεκρᾶς ἀναστάσεως· ἡ δὲ μυωπάζουσα ἐνίοτε διπλωματικὴ ἐταράχθη, καὶ παρεγνώρισε τὴν φύσιν καὶ τὰς τῶν κινήματος καὶ τὰς νομίμους αὐτοῦ αἰτίας. Καὶ ὁμῶς ἐγίνωσκε τὸ ἑλληνικὸν μεγαλεῖον, καὶ εἶχεν ἤδη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς γιγαντιαίας προόδους ἄλλου λαοῦ, ὃν εἶχε γεννήσει εἰς τὸν πολιτισμόν ὃ αὐτὴ χριστιανικὴ πίστις. Ἀλλ' ἡ ἄθεος φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἡ μολύνουσα διὰ στυγερῶν ἐγκλημάτων καὶ αὐτὴν τὴν ἄλλως σωτήριον καὶ χριστιανικὴν κατ' οὐσίαν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἀντήχει· εἰσέτι εἰς τὰ ὥτα τῆς Εὐρώπης, καὶ τὸ δόγμα ὅτι χριστιανισμός καὶ πολιτισμός· εἶναι ἀρχὴ καὶ συνέπεια, αἷτιον καὶ ἀποτέλεσμα, δὲν εἶχεν εἰσέτι καθιερωθῇ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐπιστήμῃ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολλοὶ τῶν τότε πολιτικῶν δὲν ἐνόησαν, ὅτι καθὼς ὁ καθολικισμός καὶ ὁ προτεσταντισμός εἶχον μορφώσει τὸν νέον πολιτισμόν ὅστις δικαίως ὀνομάζεται χριστιανισμός, τὸν αὐτὸν πολιτισμόν ἐμελλεν ἐξ ἀνάγκης νὰ παραγάγῃ καὶ ἡ ὀρθοδοξία· ὅτι χωρὶς τοῦ στοιχείου τούτου ὁ νέος

πολιτισμός είναι ἀτελής· ὅτι εἰς τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ στοιχείου τούτου ἔγκειται οὐσιωδῶς ἡ λύσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, καὶ ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαόν, τὸν Ἑλληνικὸν εἶχε προσέσει ἡ θεία πρόνοια εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, διότι παρ' αὐτῷ διετηρεῖτο ζῶσα, καθαρὰ καὶ τοι ἀφανής, ἡ διττὴ παράδοσις τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, αὐτῶν δηλ. τῶν συστατικῶν τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Ἀλλ' ἅμα ἀνενέωσαν οἱ πατέρες ἡμῶν τὰ θαύματα τοῦ ἀρχαίου ἔρωϊσμοῦ μαχόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, συνηοθάνθη ἡ Εὐρώπη ὅτι εἰς τὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα ἐνείχετο αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ ἰδίου αὐτῆς πολιτισμοῦ, καὶ συνεκινήθη ἐκ βάθους, καὶ ποιηταὶ καὶ ῥήτορες καὶ φιλόσοφοι καὶ καλλιτέχναι ὑψώσαν τὴν φωνήν, καὶ πᾶσα πεφωτισμένη διάνοια, πᾶσα εὐγενὴς καρδία ἔδραμον εἰς βοήθειαν ἡμῶν, καὶ διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῶν συνεισφορῶν, διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος ἐπλήρωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν φόρον τῆς εὐγνωμοσύνης. Βραδέως ἀναγνωρίζει καὶ ἀτελῶς ἐνίοτε ἐπικυροῖ ἡ διπλωματία τὰς νομίμους ἐπαναστάσεις, οὐδὲ εἶναι τῆς παρούσης πραγματικῆς νὰ ἐκτιμήσωμεν τὸ ὑπὲρ ἡμῶν ἔργον αὐτῆς. Ἄλλως, ἐμμένοντες εἰς τὴν καθαρὰν χώραν τῶν ἰδεῶν, δυνάμεθα ἀπὸ τοῦ ὕψους αὐτῶν νὰ κατίδωμεν καὶ τὴν παροῦσαν θέσιν ἡμῶν, καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἐπιβαλλόμενα ἡμῖν καθήκοντα, καὶ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ διατυπώσωμεν τέλος ἀκριβῆ καὶ θετικὰ συμπεράσματα.

Ἐὰν ἀληθεύωσιν ὅσα εἶπομεν μέχρι τοῦδε, ἡ θέσις ἡμῶν ἀπέναντι τῆς Εὐρώπης εἶναι εὐεξήγητος. Εἴμεθα τὸ ὕστερογενὲς καὶ ἐν τῶν μικροτέρων κρατῶν τῆς χριστιανωσύνης. Πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἡμῶν εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀνεξαρτήτων ἐθνῶν ὑπῆρξαν, καὶ ὑπάρχουσι μεγάλα κράτη, μεγάλα ἔχοντα καὶ ἐναντία πρὸς ἄλληλα συμφέροντα, πανταχοῦ συγκρούμενα καὶ ἐν τῇ δύσει καὶ ἰδίως ἐν τῇ ἀνατολῇ, καὶ ἐν αὐτῇ ἐπομένως τῇ μεταχειμύῳ χώρᾳ ὅθεν ὠρμήθη ὁ ἑλληνισμός, ἵνα ἐκπληρώσῃ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ἐν τῷ παρελθόντι καὶ θέλει συνεχίσει αὐτὴν ἐν τῷ μέλλοντι. Ἐκ τούτου πολλοὶ ἐνίοτε καὶ πρὸς βλάβην ἡμῶν ἀντιπερισπασμοὶ καὶ συγκρούσεις, ἐκ τούτου αἱ ἀδελφαιότητες τῆς περὶ ἡμῶν πολιτικῆς, ἐκ τούτου αἱ ἰδιαιτέραι συμπάθειαι καὶ ἀντιπάθειαι πρὸς ἐν ἢ ἄλλο ἔθνος, καὶ ἐκ πάντων τούτων διςχυμοὶ, ἀμφιβολίαι, φόβοι, ἐλπίδες, προσδοκίαι καὶ μεταμέλειαι. Παρὰ ταῦτα δὲ αὐτὸ τὸ ἐνδοξον καὶ μοναδικὸν παρελθὸν ἡμῶν, καὶ ὁ ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως διεγερθεὶς ἐνθουσιασμός καθιστῶσι φυσικῶς τῷ λόγῳ τὴν μὲν λοιπὴν Εὐρώπην αὐστηροτέραν τοῦ δέοντος εἰς τὰς περὶ ἡμῶν κρίσεις αὐτῆς, ἡμᾶς δὲ πρὸς αὐτὴν ἀπαιτητικωτέρους. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις τὰ κακὰ τῆς δουλείας τεσσάρων αἰώνων δὲν ἐξαλείφονται ἐντὸς τεσσαράκοντα ἐτῶν, καὶ εἰ

καὶ ἔχομεν ἐν ἡμῖν αὐτὰς τὰς πηγὰς τοῦ νέου πολιτισμοῦ, καὶ διὰ τοῦτο διὰ τῆς κοινωνικῆς προόδου ἀφομοιοῦμεθα αὐτὸν θαυμασίως, οὐχ ἥττον ἢ πολιτικῇ πρόοδος ἔπεται εἰς τὴν κοινωνικὴν, καὶ δὲν προηγείται αὐτῆς, ἡ πολιτικὴ σοφία εἶναι τὸ τελευταῖον προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, καὶ ἔθνη πολλῶ ἡμῶν ἀρχαιότερα καὶ ἰσχυρότερα ἀπέδειξαν διὰ τῶν ἔργων ὅτι εἰσέτι δὲν ἔφθασαν εἰς αὐτὴν. Ταῦτα εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, τὰ στοιχεῖα τῆς πρὸς τὴν Εὐρώπην θέσεως ἡμῶν, καὶ ταῦτα εἶναι ἐπίσης τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ ἡμῶν προβλήματος. Ἡ κοινωνικὴ θέσις εἶναι ὁμαλωτέρα καὶ δὲν παρέχει ἐπιφοβὰ ζητήματα. Ἡ ἰσότης τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων εἶναι ὁ διαφανέστερος αὐτῆς χαρακτήρ. Πάντας ἰσοπέδωσαν ὁ ζυγός, καὶ πάντας ἐξίσωσαν αἱ πρὸς τὴν πατρίδα θυσίαι καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγῶνες· μόνη διάκρισις εἶναι ἡ ἀτομικὴ ὑπεροχὴ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἡ ἐκ τοῦ τιμαριωτισμοῦ ἀριστακρατία, ἱστορικὸν γεγονὸς κοινὸν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, δὲν εἶχε παρ' ἡμῖν λόγον ὑπάρξεως οὔτε δύναται νὰ εἰσαχθῇ. Ἡ ἰσοπολιτεία, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἀλλαχοῦ, καὶ ἂν δὲν ἔτεινον πρὸς αὐτὴν πᾶσαι αἱ νεώτεραι κοινωνίαι, εἶναι παρ' ἡμῖν ἱστορικὴ ἀνάγκη καὶ κοινωνικὸς νόμος. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐν τῇ παρούσῃ ἐποχῇ οὐ μικρὸν πλεονέκτημα. Διὰ τῆς ἰσότητος ἀνεπτύχθη καὶ ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος. Ἡ γεωργία, ἡ χειροτεχνία, τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία, δι' ὧν ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐδημιουργήθη ὀλίγη εὐζωία, δὲν ἐπέφερον τὰς μεγάλας ἐκείνας διαιρέσεις μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν, κεφαλαιούχων καὶ ἐργατῶν, αἵτινες ἀλλαχοῦ παρήγαγον τρομερὰς ἀναστατώσεις καὶ στυγερὰ κακουργήματα· καὶ ἐν τῷ οὐδὲν εἶδος βιομηχανίας ἐλλεῖπει, οὐδὲν πάλιν ὑπερτερεῖ ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἄλλων, ὥστε καὶ κατὰ τὰς σχέσεις ταύτας ἐπικρατεῖ ἡ ἰσότης ἥτις καὶ κατὰ τὰς ἄλλας. Ἀλλὰ τὴν ἰσότητά, ἥτις ἐνισχυοῦ εἶναι ἐν τῇ δουλείᾳ ἰσότης, συνοδεύει ἡ ἐλευθερία ἥτις παρ' ἡμῖν τινόντι εἶναι ἀρχαία, διότι εἶναι ἐγκεχαραγμένη εἰς τὸ πνεῦμα, εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας φυλῆς. Τὴν δὲ ἰσότητά καὶ τὴν ἐλευθερίαν συνδέει πρὸς ἀλλήλας καὶ ἐνοποιεῖ ἡ χριστιανικὴ ἀδελφότης, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχομεν μέγιστον πλεονέκτημα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ. Εἶναι αὕτη φύσει κοινωνικὴ, φύσει ἐθνικὴ, καὶ οὐ μόνον δὲν ἀντιτείνει κατὰ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἐπικυροῖ αὐτὰς καὶ ἀγιάζει. Τὸ πολιτεύμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας εἶναι ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ καὶ πρὸς τὸ ἀρχαῖον καὶ πρὸς τὸ νέον Ἑλληνικὸν πολιτεύμα, δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ὥς ὁ παπισμός, δὲν ἔχει ἀναρχικὰς τάσεις, ὥς ὁ προτεσταντισμός, ἀλλὰ συνενοῖ καὶ συναρμόζει ἐν τῇ ἐνότητι τὴν πίστει τὴν ποιικιλίαν τῶν πνευμάτων, δὲν ἀ-

ποκλείεται τῆς κοινωνίας διὰ τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, δὲν σφετεριζέται τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν, δὲν ἐπιβάλλεται εἰς αὐτήν, οὐδὲ ἐπιβάλλεται διὰ τῆς βίας εἰς τὰς συνειδήσεις, εἶναι ἀνεξίθρησκον, εἰρηνικόν, ἔδωκεν εἰς τὸ ἔθνος ἀνκριθμήτους διδασκάλους καὶ μάρτυρας, καὶ δὲν ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ εἰμὴ τὴν κοινὴν πάντων προστασίαν. Ἡ ἐν ἐλευθέρῳ κράτει ἐλευθέρᾳ ἐκκλησίᾳ δὲν εἶναι ζήτημα, δὲν εἶναι τὸ ἰδανικὸν πρὸς ὃ τείνομεν, ἀλλ' εἶναι πρᾶγμα παρ' ἡμῖν, οὐδὲν δὲ τῶν ζητημάτων ἅτινα κατεξέσχισαν καὶ καθημάτισαν τὴν Εὐρώπην διὰ τῆς ἱσρᾶς ἐξέτασσεως, διὰ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, διὰ τῆς συγκρούσεως τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, οὐδὲν τῶν ζητημάτων τούτων, ἅτινα ἀνεφάνησαν ἐκ τῆς παραγνωρίσεως καὶ παραφθορᾶς τῶν δογμάτων καὶ τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ, οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἐπαπειλεῖ, χάρις εἰς τὸν Θεόν, τὴν ἡμετέραν κοινωνίαν.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἀγαθὰ ἅτινα ἔδωρήσατο ἡμῖν ὁ Θεὸς διὰ τῆς παρελθούσης ἡμῶν ἱστορίας, πολύτιμα σπέρματα πάσης ἀναπτύξεως καὶ παντὸς μεγαλείου· ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἐκ μέρους ἡμῶν ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὰ ἐκ τούτων καθήκοντα, πρὸς τὸν ἱστορικὸν προορισμὸν τοῦ ἡμετέρου γένους, δυνάμεθα νὰ ὑπομένωμεν ἀγογγύστως τὰς δυσκολίας τοῦ παρόντος, νὰ περιφρονήσωμεν τὰς ἀδίκους αἰτιάσεις, καὶ ν' ἀτενίσωμεν πλήρεις θάρρους καὶ πεποιθήσεως εἰς τὸν ἀνατείλαντα ἤδη ἀστέρα τοῦ μέλλοντος, διότι τὸ παρελθὸν ὁπερ ἀμυδρῶς καὶ λίαν συντόμως ἐξιστορήσαμεν, δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχῃ μέλλον.

Ἐὰν τὰ γεγονότα ὅσα ἀνεφέρομεν εἶναι θετικά, ἱστορικά, ἀποδεδειγμένα, καὶ περὶ τούτου ἐλπίζομεν ὅτι οὐδεὶς, εἴτε Ἕλληνας εἴτε μὴ, εἴτε πιστὸς, εἴτε ἄπιστος, θέλει ἀμφιβάλλει, καταδεικνύουσι τίνι τρόπῳ ὁ ἱστορικὸς βίος τοῦ ἡμετέρου ἔθνους συντείνειν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἥτις εἶναι τὸ ἐνταλμα τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες θεωροῦσι τὴν πρόοδον ταύτην ἀναγκαῖον μηχανισμόν ὡς τὴν πρόοδον τῆς φύσεως. Ἀναγνωρίζομεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πνεῦμα ἐλεύθερον καὶ λογικόν, καὶ ἐν τῷ Θεῷ πρόσωπον ἄπειρον καὶ τέλειον ποιητὴν τοῦ παντὸς καὶ συντηροῦν τὸ πᾶν διὰ τῆς ἰδίας Αὐτοῦ προνοίας· διότι δὲν ἠδυνήθημεν νὰ πεισθῶμεν ὅτι ἐν ᾧ ὑπάρχει τὸ ἀτελές, τὸ τέλειον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ὅτι ἡ τελειότης εἶναι πρόσκομμα εἰς τὸ εἶναι, ἐν ᾧ ἀπ' ἐναντίας, ὡς εἶπεν ὁ Βοσσετότος καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Πλάτων, εἶναι ὁ λόγος τοῦ εἶναι. Τὴν θεῖαν πρόνοιαν καθορώμεν ἐναργῶς ἐν τῇ συστάσει τοῦ κόσμου, καὶ ἰδίως ἐν τῇ συστάσει τοῦ ἀνθρώπου. Ἔργον αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ἡ διὰ Μωυσέως ἀποκάλυψις τοῦ νόμου, καὶ ἡ διὰ τῆς

ἐνσρκώσεως τοῦ θεοῦ λόγου σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ τοῦτο εἶναι, ὡς εἵπομεν, τὸ θεῖον στοιχεῖον τῆς ἱστορίας. Ἐὰν δὲ πρόοδος τοῦ πεπερασμένου εἶναι ἡ διηνεκὴς αὐτοῦ ἀνοδος πρὸς τὸ ἄπειρον, τὸ ἰσχυρότερον ἐλατήριο τῆς ἀνελεύσεως ταύτης εἶναι αὐτὴ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ ἔργα Αὐτοῦ πίστις, οὐδὲν ἔχουσιν ἐναντίον πρὸς τὸν λόγον, ἀλλ' ἐν αὐτῷ οὔσα, καὶ ἐν πλήρει μετ' αὐτοῦ ἁρμονία, διότι αὐτὸς ἐπιβάλλει αὐτήν καὶ ἀποδεικνύει. Ἡ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνέργεια τῆς θείας προνοίας ἐκδηλοῦται κατὰ πρῶτον διὰ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, καὶ διεδόθη διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ. Διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἐπίσης ἀνεδείχθη ὅλη ἡ δύναμις καὶ γονιμότης τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἐγκαταλελειμμένου εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ φθάντος δι' αὐτῶν εἰς τὴν ἀνωτάτην κατ' ἀνθρώπον τελειότητα διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ ὁ Ῥωμαϊκὸς κόσμος ἐζωογονήθη, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διέδωκεν εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην ἀλλὰ δὲν ἀνεχαιτίσθη ἡ πρὸς τὴν διαφθοράν φυσικὴ ῥοπὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας. Ὅθεν διὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ πάλιν ἐκπρύχθη ὁ θεῖος λόγος, τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀπολυτρώσεως, καὶ ὁ χριστιανισμὸς συνδυασθεὶς μετ' αὐτοῦ, τὸ θεῖον στοιχεῖον μετὰ τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνου, παρήγαγε τὸν νέον πολιτισμὸν διαρρυθμίσας κατὰ τὸν θεῖον αὐτοῦ τύπον, πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν καὶ κατὰ τὸν μεσαιῶνα καὶ κατὰ τὴν νέαν ἱστορίαν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ τούτου συνδυασμοῦ διεσώθη καὶ αὐτὸς ὁ ἐλληνισμός, καὶ εἰς νέαν ζωὴν ἀνηγέρθη.

Τοιαῦται εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, αἱ μεγάλαι πράξεις τοῦ ἱστορικοῦ δράματος, τὰ προφανέστερα καὶ περιληπτικώτερα γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀπιστία ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἐν μέσῳ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν πνευματικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐβραϊκοῦ, τὴν μοναδικὴν τελειότητα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, τὴν ἐπιρροὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ, τὴν πρὸς τὸν χριστιανισμόν ἁρμονίαν αὐτοῦ, τὸν μετ' αὐτοῦ συνδυασμὸν κατὰ τὸν μεσαιῶνα, καὶ τὴν σωτήριον ἐνέργειαν τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ἐν τῇ νέᾳ ἱστορίᾳ. Τώρα ἐρωτῶμεν, τίνας ἄλλου ἔθνους ὁ βίος συνδέεται τοσοῦτον ἐνδομύχως μεθ' ὅλου τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ συνετέλεσε τοσοῦτον εἰς τὴν πρόοδον αὐτῆς; Ποία ἄλλη ἱστορικὴ ἀποστολὴ δύναται νὰ πρᾶξιθῇ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐλληνισμοῦ; καὶ τίς δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἐξηντλήθη, ἐν ᾧ ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὡς ἐκ θαύματος ἀναγέννησιν τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὴν οὐχ ἥττον προφανῆ αὐτοῦ πρόοδον; Τίς δὲν θέλει κατανοήσῃ ὅτι ὅσῳ ὀρμητικώτερος εἶναι ὁ ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ παρελθόντος καταρρέων οὗτος χείμαρρος, τόσῳ μακρότερον θέλει ἀρδεύσει τὰς πεδιάδας τοῦ μέλλοντος; Λίαν πιθαν-

νόν ὅτι περὶ τῶν ἀληθειῶν τούτων οἱ ἑτερογενεῖς θέλουσι συμφωνήσαι, καὶ συμφωνοῦσιν ἐν γένει, διότι τὰς ιδέας, ὅσας ἐτολμήσαμεν νὰ συνδιατάξωμεν ἐν τῇ προκειμένῃ μελέτῃ, ὧν ἐκάστη ἐπιδέχεται εὐρυτάτην ἀνάπτυξιν, δύναται τις νὰ εὕρῃ πολλαχοῦ διασπαρμένους. Μόνοι ἡμεῖς ὀφείλομεν οὐχὶ νὰ ἐπαιρώμεθα ἐπ' αὐταῖς, ἀλλὰ νὰ μετριοφρονῶμεν, διότι ὅσα μεγάλη καὶ ἐνδοξος εἶναι ἡ περιουσία ἣν ἐκληροδότησαν ἡμῖν οἱ ἀθάνατοι ἡμῶν πατέρες, τόσῃ μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη καὶ πρέπει νὰ ᾔνχι ἡ προσπάθεια, ἵνα μὴ φανῶμεν ἀνάξιοι αὐτῶν ἀπόγονοι. Πολλὰ καὶ σοδρὰ εἶναι τὰ πηγάζοντα ἐκ τούτου καθήκοντα, εἰς ταῦτα πάντες ὑποβιβάλλομεθα καὶ μικροὶ καὶ μεγάλοι, καὶ ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι, καὶ οἱ ἐντὸς καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἕκαστος δὲ ἡμῶν συγκεντρούμενος ἐν τῇ ιδίᾳ συνειδήσει, εἰς τὸν εἶναι ἐκφυλός, τὰ συνκισθάνεται· ἀλλ' εἰς τὸ ἐπιτρέπετο ἡμῖν νὰ τὰ διατυπώσωμεν ἐν ὀλίγοις, ὡς λογικὰ πορίσματα τῶν προεκτεθέντων, ἠθέλομεν εἶπει ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀναγέννησιν, εἰ δυνατόν τῆς ἀρχαίας σοφίας, συνδυαζομένης μετὰ τῶν ὑγειῶν στοιχείων τοῦ νέου πολιτισμοῦ καὶ μετὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἐάν τοῦτο κατορθώσωμεν, ἡ ἐν τῷ μέλλοντι ἱστορικὴ ἀποστολὴ ἡμῶν θέλει εἶναι μεγάλη ὅσον ἡ ἐν τῷ παρελθόντι, καὶ δι' ἡμῶν ὁ πολιτισμὸς θέλει ἐπιστρέψῃ τελειότερος εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ πατρίδα^{*)}.

Ἐν Αὐδίνῳ κατὰ Αὐγουστον 1874.

Π. ΒΡΑΙΛΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ.

Ἡ ΕΠΙ ΤΟΥ ΙΛΙΞΟΥ ΓΕΦΥΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ.

Ἐπὶ τῶν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Σταδίου ὁχθῶν τοῦ Ἰλισσοῦ οἰκοδομεῖται νῦν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Ὀλυμπίων ἐπιτροπῆς γέφυρα λιθίνη· καὶ τὰ μὲν ἄκρα τῶν ἀψίδων ἐρεισθήσονται ἐπὶ τῶν σωζομένων στερεῶν λειψάνων τοῦ ἐκατέρωθεν ἀντιτειχίσματος,

*) ΣΗΜ. ΠΑΝΑ. Τὴν ἀνωτέρω μελέτην ἀπήγγειλεν ὁ Κ. Βράϊλας εἰς ἐπὶ πρῶτον τῆς ἐν Αὐδίνῳ ἑλληνικῆς κοινότητος, ἐν τῷ νεωστὶ ἰδρυσθέντι ἑλληνικῷ σχολείῳ, ἐν ᾧ γίνονται καὶ παραδόσεις ὅπως πρὸ τινῶν ἐτῶν ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Ἀθηνᾶϊσι. Ἀξίαι δὲ πρὸ πάντων σημειώσεως ἡ ἰσχὺς τῶν ἐπιχειρημάτων δι' ὧν ἀποδεικνύει τὸ θαυμαστὸν τῆς παρελθούσης ἐπιρροῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς πάντα τὸν κόσμον, καὶ ἡ εὐκρίνεια δι' ἧς διακτυλεῖται ἐν λόγῳ ἐξ ἀνάγκης συντόμως τὰ κυριώτατα αὐτοῦ ἔργα. Ὁ φιλόπατρις συγγραφεὺς δεξιᾶται ἐπὶ τέλος εἶπε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἔσται μεγάλη, εἰς διατηρήσωμεν ἀλώδην τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Καταδεικνύει δὲ καὶ τὸ χαρίεν καὶ ἀνθηρὸν τοῦ ὕψους, δι' οὗ ἡρμάνευσεν ὁ εὐγλωττος ῥήτωρ τὰς ιδέας αὐτοῦ.

ἡ δ' ἀντηρὶς θεμελιούται ἐν μέσῃ τῇ κοίτῃ τοῦ ὀνομαστοῦ ποταμοῦ, ὃς τις κατὰ μὲν τὸν Σενέκαν

... per graciles lenis Iliissus,
Ut Maeander, super aequales
Labitur agros piger, et steriles
Amne maligno radit arenas¹⁾

κατὰ δὲ τὸν Σατωβριάνδον, στηριζόμενον εἰς ἀρχαιότερων περιγραφὰς, καὶ ἐξ ιδίων καὶ τοῦ φίλου Fauvel παρατηρήσεων συμπεραίνοντα, εἶχεν ἄλλοτε διαρκέστερον ὕδωρ ῥέον νῦν καὶ διαχεόμενον ὑπὸ τὴν χαλκῶδη κοίτην²⁾. Ἡ γενομένη πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ἐρείσματος πρώτη καὶ σχεδὸν ἐπιπόλαιος ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν ἑκατοστὸν ἤδη, τὴν ὑπὸ τὸ ῥεῖθρον ἀπώλειαν μονονουχί ὅλου τοῦ ποταμοῦ ὕδατος.

Ταλαίπωρος Ἰλισσός! Ἀφ' οὗ ἐδέχθης τὰς κολακείας καὶ τοὺς θαυμαστικὸς ἐπαίνους Ἑλλήνων καὶ ξένων, καθ' ὃν χρόνον ἡ εὐτυχία καὶ ἡ λαμπρότης τῆς ὑπὸ σοῦ βρεχομένης πόλεως ἔσurreν, ὡς πᾶσα εὐτυχία καὶ πᾶσα λαμπρότης, πολλοὺς τοὺς φίλους καὶ τοὺς θαυμαστάς, εὐθὺς ὅτε μετὰ τῆς πόλεως ἐξέπεσες τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, πάντες σε ἐγκατέλιπον, οἱ δὲ πλείστοι καὶ ἀρνοῦνται αὐτὴν σοῦ τὴν προγενεστέραν ἀξίαν.

Ὁ Καλλίμαχος πρῶτος, δύο περίπου αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ ἀκμάσας, καταπεπληγμένος ὑπὸ τοῦ μεγέθους τοῦ Νεῖλου, ἐπιλανθάνεται ὅτι μικρὸν κατωτέρω τῆς εἰς τὸν Ἰλισσὸν συμβολῆς τοῦ Ἡριδανοῦ, καθ' ἣν περίπου θέσιν κεῖνται σήμερον οἱ ἀνθηροὶ κῆποι τῶν *Ἰλισσίδων Μουσῶν* καὶ τῶν *Νυμφῶν*, ὁ πεζὸς Φαῖδρος πρὸς τὸν ἀπήγασον ὡσαύτως Σωκράτη διαλεγόμενος, λέγει περὶ τοῦ κατ' ἐκείνην τὴν θέσιν ῥεύματος τοῦ Ἰλισσοῦ· «ἄρ' οὖν ἐνθένδε (ὁ Βορέας ἤρπασε τὴν Ἠρείθειαν); χαρίεντα γοῦν καὶ καθαρὰ καὶ διαφανὴ τὰ ὕδατα φαίνεται καὶ ἐπιτήδεια κόρῃσι παίζειν παρ' αὐτά³⁾» ἐπιλανθάνεται λέγω ὁ Καλλίμαχος τῆς ἀληθεστάτης ταύτης μαρτυρίας, καὶ συκοφαντεῖ τὸ ὕδωρ τοῦ Ἡριδανοῦ ὡς καὶ ὑπὸ τῶν θρεμμάτων καταφρονούμενον⁴⁾.

Ἀνωτέρω εἶδομεν τοὺς ἀνευλαβεῖς ποιητικὸς λόγους τοῦ φιλοσόφου Σένεκα.

1) «... ὁ ἡρεμὸς Ἰλισσός, ὡς ὁ Μαίανδρος, ἐπὶ ἰσχνῶν καὶ ὁμαλῶν ἀγρῶν νωθρὸς ἐλισθαίνει καὶ ὕδατι εὐτελεῖ τὰς ἐπὶ γῆρας γῆρας περιδρέχει.» Σενέκα Ἰππύλυτος V. 13—16.

2) Chateaubriand *Itinéraire*, Μέρους Α', σελ. 227. Ἐκδοσις 1844.

3) Πλάτωνος, Φαῖδρος III.—Περὶ τῆς τοποθεσίας ταύτης δις ἤδη μέχρι τοῦδε ἔγραψα τὸ πρῶτον ἐν τοῖς *Ποικίλοις* λαλήμασι τῷ 1863 (Πανδ. τόμ. 1Α', φυλλ. 327, σελ. 411), εἰτα δ' ἐν ἄρθρῳ περὶ *Κεστοφόρου* Ἀφροδίτης. (Πανδ. τόμ. 1Ε', φυλλ. 343, σελ. 228.) Σημειωτέον δὲ σήμερον ὅτι ὁ Chandler συγχέει αὐτὴν πρὸς τὴν Καλλιρρόην ἢ Ἐννεάκρουν, ὡς ὁρθῶς παρατηροῦσιν οἱ σχολιασταὶ αὐτοῦ Servois καὶ Barbier du Bocage, ὑποδεικνύοντες σχεδὸν τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀναγνωριζομένην θέσιν ὡς τόπον τοῦ διαλόγου (Chandler τόμ. Β' κεφ. XVI ἐν τέλει, καὶ σημ. 81 τῆς γαλλ. μεταφράσεως.)

4) Στράβωνος Γεωγραφικῶν Β. IX, κεφ. Δ'.